

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

19.Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Muhacirlerin Sosyal Hayata Entegrasyonunda Yaşanılan Salgınlar ve Sağlık Hizmetleri¹

In the second half of the 19th Century Outbreaks and Health Services in the Integration of Immigrants to Social Life in the Ottoman State

Kerim TİRYAKI^{a*} Zeynel ÖZLÜ^b

^a Dr., Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-6863-4080

^b Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Gaziantep / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-2499-4815

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Mart 2020

Kabul tarihi: 1 Şubat 2021

Anahtar Kelimeler:

Muhacirlerin iskânı,

Muhacirlere sağlık hizmetleri,

Salgın hastalıklar,

Muhacirlere uygulanan sağlık tedbirleri

ARTICLE INFO

Article History:

Received March 30, 2020

Accepted February 1, 2021

Keywords:

Settlement of immigrants,

Health services for immigrants,

Epidemic diseases,

Health measures applied to immigrants

ÖZ

19.yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ile Rusya arasında yaşanan Kırım, 1877-78 ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşları sonucunda Osmanlı topraklarına önemli ölçüde yoğun bir göç olayı yaşanmıştır. Göç hadisesi sırasında göçmenler, eğitim, iaşe vb. problemlerle karşı karşıya kalırken, bu göç olayının yarattığı açlık, sefalet, yetersiz beslenme ve hijyenik ortamın olmayışı gibi nedenler de muhacirler arasında salgın hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Bu çalışmada, iskân sırasında muhacirlerin maruz kaldığı salgın hastalıklara karşı devletin yürütmeye çalıştığı sağlık hizmetlerinin kapsamı, alınan tedbirler ve uygulanan sağlık hizmetleri üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda devletin, öncelikli olarak iskân bölgelerinde kalabalık gruplar halinde gelen muhacirleri farklı yerlere naklederek, izdihamı önleyip hastalığın yayılmasını önlemeye çalıştığı, salgınlar karşısında Samsun, Trabzon gibi liman kentlerinde hasta olan muhacirlere karantina uyguladığı ve iskân bölgelerinde hastalığa yakalananlara tedaviler uyguladığına dair tespitlere ulaşılmıştır. Böylece ilgili dönemde devletin, muhacirlerin maruz kaldığı salgın hastalıkları önleme ve ölüm vakalarını azaltma noktasında sarf ettiği çabalar ortaya konmaya çalışılmıştır. Buradan hareketler Osmanlı Devleti'ne 19. Yüzyılın ikinci yarısında yaşanan göçler konusunda yayınlanan çalışmalar içerisinde yer almadığı tespit edilen muhacirlerin sağlık problemleri ve bunlara yönelik devletin yerine getirmeye çalıştığı sağlık hizmetleri hakkında veriler doğrultusunda elde edilen tespitler gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

In the second half of the 19th century, Crimea between the Ottoman and Russia experienced a significant intense migration to the Ottoman lands as a result of the 1877-78 and 1897 Ottoman-Greek Wars. During the migration, migrants, education, food, etc. Facing problems, reasons such as starvation, misery, malnutrition and lack of hygienic environment caused by this migration event caused the spread of epidemic diseases among the immigrants. In this study, the scope of health services, measures taken and health services implemented by the state against the epidemic diseases suffered by refugees during the settlement will be emphasized. In the context, it has been determined that the state primarily transferred the refugees who came in crowded groups in the settlements to different places, prevented the spread of the disease, applied quarantines to the migrants who were sick in port cities such as Samsun and Trabzon in the face of outbreaks, and treatments were applied to those who got ill in the settlements. Thus, efforts were made to reveal the efforts made by the state in the period concerned to prevent epidemic diseases and to reduce death cases. From here, the movements were tried to be revealed in the line with the data about the health problems of the immigrants who were determined to be not included in the studies published on the migrations in the second half of the 19th century to the Ottoman State and the health services that the state was trying to fulfill.

¹ Bu makale “Osmanlı Devleti’nde Muhacirîn-i İslamiyenin İskânı; Problemler ve Çözüm Çabaları (1850-1900)” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

In the study, during the second half of the 19th century, the Ottoman State lived with Russia, during the Crimean and 1877-1878 and Ottoman-Greek Wars, during the immigration incident that happened intensely to the Ottoman State, education, food, etc. In addition to the problems, epidemic diseases, another important problem, were taken into consideration. In addition to this, sanitary practices such as quarantine and serum application, placement in sanitary places, dispatching physicians and medicines in the context of sanitary measures that the Ottoman Empire tried to prevent in order to prevent these diseases. In addition, during these practices, evaluations were made on issues such as the lack of doctor and medications that occurred due to the intense migrants due to the economic problems experienced by the state in the relevant period, and the problems experienced during the payment of doctors' salaries.

In the study, the doctor, pharmacist and pharmacist required for the epidemic diseases experienced by the immigrants who migrated to the Ottoman State in the second half of the 19th century, to reveal the findings about why they occurred, what treatment was taken to prevent the spread of diseases, archive sources were identified from the Prime Ministerial Ottoman archive of the relevant period, covering the relevant years, in order to reveal data on the dispatch of medicines and how they were covered. In addition, the newspaper that is a source of information that illuminates the subject and published in the relevant period were examined and the information in the newspapers in the context of our topic was evaluated. In addition to these archive sources determined in connection with our subject, research works written about the subject were identified, and how and how diseases experienced by the refugees were treated, the health services carried out and the sanitary measures applied were tried to be revealed. In addition to this, based on the travel books of travelers who witnessed the events in the relevant period, it was tried to be conveyed to the present by determining what the problems experienced by the refugees in the settlement areas during this period. The information obtained as a result of the data obtained as a result of determination of the archive sources, travel books and research works obtained in the context of the subject of the study are as follows; The Crimean between the Ottoman and Russia in the second half of the 19th century and the Ottoman lands as a result of the Ottoman-Greek Wars of 1877-78 and 1897 there was an intense migration event. In the migration wave, migrants came to the territory of the Ottoman State both by land and sea and epidemic diseases occurred among the migrants due to the reasons such as hunger, misery, malnutrition and lack of hygienic environment caused by the migration. The large spread of outbreaks among immigrants had a major impact on their arrival in crowded groups in the settlement areas. Another factor in the spread of outbreaks among immigrants was cholera etc. in the relevant period. Epidemic diseases spread in many regions in the related period. In order to prevent the spread of epidemic diseases, it was determined that the state applied quarantine to the immigrants who were sick primarily in port cities such as Samsun and Trabzon. In addition to this, in order to create a sanitary environment, the migrants were transferred to different places to reduce the density. Health services were provided with the provision of doctors and medicines necessary for the treatment of patients. In addition, it is understood that, while taking measures such as placing patients in sanitary places in order to carry out treatment in healthier environments, the treatment costs of poor patients are covered by the state.

Purpose of the study: It is aimed to show how the unhealthy conditions that immigrants are exposed to due to hunger and misery occur during migration to the settlements and their placement in the settlement. In addition, it was aimed to show that the negative conditions created by the migration event on immigrants cause diseases and what problems the illnesses may cause during the adaptation process of the refugees. It is not only to determine the outbreaks of the outbreaks, but also how state, the relevant health personnel and, of course, the public in the resettlement areas are affected. In this context, it has been aimed to reveal the connection between the problems caused by the migration incident, which is still up to date in the past and today, and the effects of health problems, which are common problems experienced by refugees, on migrants.

As a result, in the context of the study subject, what the epidemic diseases experienced by the migrants who migrated from the Caucasian, Rumelia, Crimean and Crete regions to the Ottoman lands as result of the political developments experienced by the Ottoman Empire between the years 1850-1900 and the state of these diseases during the adaptation process to the society, it has been revealed how it negatively affected the immigrants and the people in the settlements areas. Death caused by the state's efforts in many regions within the framework of the difficult conditions of the period in order to treat the illness of the refugees and what problems were experienced during the sanitary measures such as quarantine and serum applications required by the state during this effort, and the immigrants were placed in the settlements in a way to be confused. It has been determined what kind of difficulties the incidents and troubles experienced the state, health officials and immigrants. However, the doctor working in the health services applied by the state for those who are ill from the refugees, etc. The economic difficulties faced by both the central treasury and the local administrations were revealed at the point of paying the wages of the health workers. Also, what kind of health activities the state carries out about the health problems and diseases of not only immigrant adults but also of immigrant children, what services doctors provide in treating their children, are among the issues raised in social and economic problems with your life while doing sanitary practices.

Giriş

Salgın hastalıklar, tarih boyunca insanların maruz kaldığı en korkunç doğal afetlerin başında gelmiştir (Nikiforuk, 2001, s. 14-17). Tarihsel süreçte birçok devlette olduğu gibi Osmanlı Devleti de farklı zamanlarda veba, kolera, çiçek, tifo vb. salgın hastalıklar ile yüz yüze kalmıştır. Mesela Osmanlı Devleti, XV. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla farklı dönemlerde veba salgınına maruz kalmış ve çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. XIX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa’da etkisini yitirmeye başlayan veba, XX. Yüzyılın başlarına kadar Osmanlı’da etkisini azaltarak devam etmiş ve ancak vebadan sonra daha etkili olan kolera yayılmaya başlamıştı (Ayar, 2008, s. 2-3).

19.yüzyılda İngiltere ve Rusya gibi devletlerden Avrupa ve Amerika’ya yayılarak genişleyen (Dinç, 2014, s. 43-72) ve daha sonra da Osmanlı sınırları dahilinde görülen salgınların (Ak, 2011, s. 254-268; Çalışkan, 2019, s.196-212; Çalışkan, Eyicil, 2019, s.1289-1319; Gül, 2009, s. 239-270./ İpek, 2002, s. 399-411./Kumaş, 2011, s. 213-241) sivil ve asker çok sayıda insanın ölümüne yol açması (Temel, 2008, s. 10)², Osmanlı Devleti’ni bu hastalıklara karşı birtakım tedbirler almaya zorlamıştı. Alınan tedbirlerin başında karantina uygulaması gelmekteydi (Sarıyıldız, 2001, s. 464).1838’de Meclis-i Tahaffuz’un kurulmasıyla karantina sistemi daha etkin bir hale gelmeye başladı (Karagül, 2002, s. 2). 1871 yılında ise vilayet nizamnamesi ile kurulan Sıhhiye Müfettişlikleri ve Memleket Tabiplikleri gibi kurumsal yapıların ise taşrada hastalıklarla mücadele de önemli bir etkisi görülmeye başlamıştı (Kranzler, 1991, s. 86). Osmanlı Devleti’nin salgın hastalıklara karşı yürütmeye çalıştığı bu faaliyetler sırasında, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yaşanan Kırım Savaşı, 93 Harbi ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’nın yol açtığı olumsuz koşullar, Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin, salgın hastalıklara maruz kalmasına yol açmış ve birçok muhacirin ölümüne neden olmaya başlamıştı. Salgınların bu denli ölümlere yol açmasında; savaş koşullarının, ilkçağdan bu yana hijyenik ortamın sağlanamaması ve sağlık hizmetlerinin düzenli işleyememesi gibi sonuçları doğurmasının büyük bir payı vardı (Erdem, 2013, s. 805). Dolayısıyla tarihsel süreçte savaşların hastalıkların salgın bir şekle dönüşmesine ve insanların ölümüne neden olması gibi sonuçları (Diamond, 2003, s. 253./Temel, 1998, s. 227-245), yukarıda zikredilen savaşların sonucunda da kendini göstermeye başlamıştı. Osmanlı Devleti, savaş şartlarının ortaya çıkardığı bu olumsuz koşulları bertaraf etmek amacıyla muhacirlerin içerisinde bulunduğu olumsuz sağlık koşullarını iyileştirmeye yönelik çalışmalara başlayacaktı.

Bu bağlamda çalışmada, muhacirlerin gerek iskân bölgelerine yerleşimleri sırasında gerekse sonrasında duçar oldukları hastalıkların daha fazla yayılmasını önlemek ve ölüm oranlarının artmasını engellemek amacıyla alınan sağlık tedbirleri, hastaların tedavileri ve bu süreçte gerek işleyişteki problemler gerekse sosyal ve ekonomik sorunlar üzerinde durulacaktır. Bu tedbirler bağlamında, gerekli olan karantina ve sıhhi amaçlı farklı yerlere nakillerin ne şekilde uygulandığı ve bu tedbirlerin uygulanması sırasında yaşanan problemler hakkında elde edilen tespitler ortaya konmaya çalışılmıştır. Böylece göç hadisesi sırasında muhacirlerin maruz kaldıkları salgınlar karşısında, Osmanlı Devleti’nin yerine getirmeye çalıştığı sağlık hizmetleri ve bu hizmetlerin muhacirler açısından sağladığı fayda gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Hastalara Yönelik Yapılan Tıbbî Hizmetler ve Ekonomik Yardımlar

Hastalıkların Teşhisi, Tedavisi ve Tedavi Sürecinde Yaşanılan Problemler

² Osmanlı’da kolera salgını hakkında geniş bilgi için bkz. AYAR, Mesut, *Osmanlı Devleti’nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*. Kitabevi Yay., İstanbul 2007.

19.yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'ya göç dalgasının yaşandığı dönem, aynı zamanda Osmanlı'da sağlık teşkilatının karantina sistemi, hastane vb. kurumsal yapılarıyla gelişmeye başladığı bir dönemdi (Çavdar, 2014, s. 255-286; Ünver, 1999, s. 933-966). Ayrıca bu dönem, hekimlerin de kendilerini salgın hastalıklar başta olmak üzere diğer alanlarda geliştirmeye çalıştığı bir süreçti (Aydın, 2004, s. 190-201; Uludağ, 1999, s. 967-977). Nitekim Osmanlı sınırlarına yerleştirilmekte olan muhacirlerden, Kosova'ya yerleşen ve Kumanova'da kalan muhacirlerden hasta olanların Asâkîr-i Şahâne ve memleket tabipleri tarafından tedavi ettirildiği, Sadaret'e 5 Eylül 1861 (h.29 Safer 1278) tarihli ve 23 numaralı tahrirat ile bildirilmiş ve Üsküp valisine cevaben yazılan tezkirede bu olaydan duyulan memnuniyet dile getirilmişti (A.} MKT. UM, 504/35.1, A.} MKT. MHM, 236/59.1). Buna ilaveten 1862'de Tuna Vilayeti havalisi (A.} MKT. NZD, 399/93.1) ve 1864 yılında Köstence, Mecidiye, Karasu, Trabzon, Samsun ve Sinop taraflarında iskân edilen bir grup muhacir arasında hastaların olduğu yine ilgili kurumların raporu ve telgraflarıyla öğrenilmiş olup bu konuda tahkikat yapıp, gerekli tedaviler uygulanmıştı (A.} MKT. NZD, 346/99.1, A.} MKT. MHM,290/37.1). Muhacirlere yönelik tedavi hizmetleri bağlamında, Şehremaneti, Mekteb-i Tıbbiye Nezareti arasındaki 1859 yılına ait yazışmalarda, geçici olarak Darülfünun'da ikamet ettirilen muhacirlerden hasta olanların tedavilerinin yapılması amacıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne son sınıf öğrencilerinden Abdulkadir, Hasan, Mahmut ve Ömer Efendiler ile yine tıbbiyeden mezun doktorlardan istifade edildiğini gösterirken, bu durum hükümetin, sağlık hizmetlerinde ihtiyaca cevap verme noktasında sıkıntılar yaşadığını gösterir niteliktedir. Bu aksaklıklara rağmen yine de hijyenik ortamın sağlanması konusuna itina gösterilmiş ve muhacirlerin kaldığı mahallerin temizliğinin yapılması için memur görevlendirilmişti. Hatta doktorların vasıta olarak kullanacakları kayık ve beygir ücreti olan üçer yüz kuruş, aylık maaşları olan 600 kuruş ve ilaç paralarının klinik hastanesi icmaline dahil edilmesi hakkında Maliye Nezareti'ne bilgi verilerek, halihazırdaki sağlık personelinin de maddi açıdan mağdur olmasının önüne geçilmeye çalışılmıştı (A.} MKT. MHM,168/34.1). Ayrıca 1862 yılında Maliye ve Mekteb-i Tıbbiye Nezaretleri'ne iletilen tezkire üzerine, Tuna Vilayeti havalisinde bulunan muhacirler için doktor ihtiyacını hasıl olması nedeniyle Devlet-i aliyye doktorlarından olan Fransuva Koçiki ile Mihal Patropoloso diğer vakalarda olduğu gibi aylık ikişer bin beş yüz kuruş maaş ve bin iki yüzer kuruş harcırah ile tayin edildi. Bunun yanı sıra dolaşacakları mahaller için gereken beygir ücretlerinin de mal sandıklarından verilmesi kararlaştırılmıştı (A.MKT.NZD, 404/72). Bunun yanı sıra masrafları azaltmak ve zamandan tasarruf yapmak amacıyla olay mahalline acilen gelmek adına ilgili bölgelerin belediye tabiplerinden de yararlanma yoluna gidildi. Nitekim Karahisar Sancağı'nın Dazkırı Nahiyesi'nde Hasandede adlı muhacir köyündeki ahali arasında hastalık zuhur ettiği ve birkaçının da vefat ettiği, mutasarrıflık tarafından 2 Ekim 1893 tarihinde yazılan telgraflarla Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahâne ve Dahiliye Nezaretleri'ne iletilmişti. Buna ilaveten hastalığın teşhisi ve hastaların tedavisi amacıyla bir hekim ve yeterli miktarda ilaç talebinde bulunulmuştu. Bunun üzerine bölgeye bir belediye tabibi gönderildi. Tabibin muayeneleri sonucunda hastalığın humma-yı tifoidi olduğu anlaşıldı. Ancak gerekli ilaçların temin edilip, tedavilerin yapıldığı esnada hastalığın etkisiyle bir ay içerisinde 15 kişinin vefat ettiği belirtilmiş olup hastalığın etkisinin azaltılması için gerekli sıhî tedbirlerin alındığı mutasarrıflık tarafından Hüdavendigâr Vilayetine bildirildi(DH.MKT,143/15.1, DH.MKT,143/15.2).Yukarıdaki olaydan hareketle zaman zaman uzman hekim sıkıntıları yaşanmış olsa da hükümetin muhacirlere yönelik sağlık hizmetlerinde tetkik ve teftiş faaliyetlerinde çok itinalı davrandığını gösteren gelişmeler de yaşandığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Gebze Kazası'ndan Dahiliye ve Sıhîye Nezaretleri'ne gönderilen 15 Ağustos 1892 tarihli tezkirede, Gebze Kazası'na bağlı Eskihisar Köyü'nde koleraya benzer bir hastalık meydana gelmesi ve bir kişinin ölmesi üzerine Darıca Nahiyesi'nde bulunan doktor Eskihisar Köyü'ne gönderildi. Doktorun yapmış olduğu tetkik sonucunda hastalığın cinsi ve mahiyeti

ortaya çıkarılarak, ona göre tedbir alındı. Buna ilaveten Gebze Kaymakamlığı'ndan İstanbul'a telgraf çekilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne doktorlarından bir hekimin bir an önce gönderilmesi talep edildi. Doktorun gönderilmesi hususu, Şehremaneti'nden gönderilen 14 Ağustos 1892(h.20 Muharrem 1310) tarihli tezkire ile Mekâtib-i Askeriye ve Sıhhîye Nezaretiyle de paylaşıldı. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilmiş olan tezkire ile Gebze'ye bir doktor ve ayrıca Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne Teşrîh-i Marazî Muallimi Miralay Ohannes Bey, Bakterioloji Muallimi Binbaşı Hamdi Efendi ile Sıhhîye Nezareti'nden Umumi Müfettiş Koçoni Efendi görevlendirildi. Bu doktorların oluşturduğu heyetin kazada yaptığı tahkikat sonucunda Eskihisar Köyü'nde önemli bir olay olmadığı, Mabeyn-i Humayûna bildirildi. Buna ilaveten 1892 yılı içerisinde Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan bir başka tezkirede, İstanbul'da barakalarda sefalet içerisinde yaşayan muhacirler ve yaşadıkları yerlerin sıhhî temizliği meselesi gündeme gelmiş olup bunun için gerekli tedbirlerin alındığı ifade ediliyordu (BEO,50/3714.1, 50/3714.2, DH. MKT,1987/56.1).

1863 yılında Trabzon'a gelen göç dalgası içerisinde 700'den fazla muhacirin vapurlarla getirilmesiyle birlikte bunlar arasında çiçek hastalığının yoğun bir şekilde yayıldığı gözlenirken, salgın nedeniyle birçok muhacirin de vefat etmişti. Bununla birlikte hastalar tedavi edilmekte ise de mevcut doktorların sayısı yeterli olmadığından çevreden tabip ve ilaç takviyesi yapıldı. Ayrıca yetkililer, hastaların tedavisi amacıyla hizmete dahil edilen bu doktorların görevlerinin resmileşmesi ve bunlara ödenecek ücretlerin tedariki konusunu da düşünerek gerekli olan işlemleri başlatmışlardır (A.} MKT. MHM, 288/89.1). Özellikle bu gemi seferlerinde Kafkasyalı muhacirler arasında salgın hastalıkların yaygın olduğu söylemi nedeniyle, gemiler, bu göçmenleri reddediyordu ve pek çok gemi tayfasının da bu esnada hastalandığı görülmüyordu (Rosser-Owen, 2007, s. 24). Yolculukları sırasında birçok Kafkas göçmen, sadece hastalıktan değil açlık ve susuzluktan da ölmekteydi (Saydam, s. 89). Yolculuklar sırasında ölenler, gemiden atılıyordu (Rosser-Owen, s. 25). Bu yöntem eski denizci geleneği (Koloğlu, 2005, s. 143) olarak uygulansa da asıl amaç hijyenik bir ortam sağlamak ve yükü hafifletmektir. Çünkü bu dönemde limanlarda gemiler kapasitelerinin üzerine yük almak zorunda kalıyorlardı. Nitekim Kerç'te bulunan İngiliz Konsolosu Clipperton, 1864 yılında, gemilerin kapasitelerinin üzerinde yüklendiğini, açlıktan, hastalıktan ve pislikten dolayı bulaşıcı hastalığa yakalanmış 1200-1800 Kafkas göçmenin bindiğini belirtmiştir (Rosser-Owen, s. 24). Bu gibi yoğun göç dalgasının yaşandığı yolculuklar sonrasında gelen ve iskân edilen muhacirler arasında salgınların vahametinin arttığı gözlenmişti. Nitekim Hazine-i Hassa Nezareti'nden Tıbbiye Nezareti'ne yazılan 1 Aralık 1887 tarihli telgrafta, emlak-ı mahsûsadan olan Sazlıbosna Çiftliği'nde iskân ettirilmiş olan muhacirlerden 60 kişinin çiçek hastalığına yakalandığı ve bunlardan 7 tanesinin öldüğü ve hastalığın hala şiddetli bir şekilde etkisini gösterdiği dile getirilmişti. Bundan dolayı bölgeye acilen Eyüp Belediyesi Tabibi Nüzhet Efendi (DH.MKT,1472/68.1,1472/68.2) gönderilerek, hastalara aşı uygulaması yapıp salgınların etkisini zayıflatma adına ise sıhhî tedbirler alındı. Ayrıca Nüzhet Bey, hastalara yönelik yapılan hizmetler ve uygulamalar hakkında Tıbbiye Nezareti'ne bir rapor gönderdi (DH. MKT,1467/13.1).

1864'te Kafkasya'dan yoğun bir göç dalgasının yaşandığı ve kalabalık grupların yerleşimleri sonucunda salgınların baş gösterdiği Trabzon'da hastalık nedeniyle sefalet içerisinde olduğunu gösteren Meclis-i Sıhhîye'den Babiâli'ye gönderilen rapor doğrultusunda (A.} MKT. MHM,293/57.1, A.} MKT. MHM, 293/57.2), Trabzon kentine (Erdem, 2013, s. 171-200; Yılmaz, 2013, s. 315-345; Yılmaz, 2014, s. 133-156)³ Hazine-i Hassa-i Şahâne'den

³ Trabzon'da salgınlar sırasında muhacirlerin yaşadığı sıkıntılar ve idari işleyiş hakkında bkz. YILMAZ,Özgür,

gönderilen tezkirede Hazine-i Hassa vapurlarından vasıta-i ticaret adlı vapurun Karadeniz postasından İstanbul'a dönüşünde görevli zabıtanın birkaçının ağır hasta olduğu haber verildi. Bunun üzerine bunların tedavisi için doktor gönderilip yapılan muayeneleri sonucunda hastalıklarının karahumma olduğu öğrenildi. Karahummanın, vapurun bundan önceki seferinde Trabzon'dan aldığı 900 kadar Çerkes muhacirin içinde bu hastalığa yakalanmış olanlardan sirayet ettiği doktorlar tarafından ifade edildi. Dolayısıyla hastalığın engellenmesi amacıyla bundan böyle bu vapurla gönderilmiş olan muhacirlerin muayene edilip hasta olanların vapura alınmaması istenirken, Trabzon Valiliği'nden yazılan cevapta ise bu konuda gerekenin yapılacağı bildirildi (A.} MKT. MHM, 289/22.1). Hastalara müdahalede ise uzman doktorların kullanılması gerektiğini düşünen Trabzon valisi, Trabzon'da salgın hastalıklara yakalanmış olan muhacirlere bakmak üzere gönderilmiş olan Tabip İbrahim Efendi'nin yerine aynı vasıflara sahip birinin gönderilmesini talep etti. Bunun üzerine Mekteb-i Fünûn-u Tıbbiye Nezareti tarafından bu husus değerlendirilerek, muhacirlerden hasta olanlarını tedavi etmek üzere gönderilen Tabip İbrahim Efendi'nin yerine yine uzman birisi gönderildi (A.} MKT. MHM, 308/85.1).

Hastaların tedavileri sırasında hekimlerin meslek etiğine uymayan davranışlar sergilediği vakalara da rastlanıyordu. Örneğin, 1864 yılında Trabzon'dan gelen bir telgrafta Eczacı Hüseyin Efendi'nin bölgedeki bazı hekimlerin hastaların tedaviyle uğraşmak yerine vali vb. kişilerin hizmetindeki kişilerin tedavileriyle uğraşmak ve gönderilen ilaçları satmak ve gerektiği ölçüde kullanmamak gibi görevde suiistimale varan işler yaptıklarını belirtmişti. Bu iddiaların doğruluğu hükümet tarafından araştırılmaya başlandı. Ayrıca hükümet, iddiaların doğru olması durumunda bunların yerine başkalarının tayin edilmesi ve gelenlere de görevlerini layıkıyla yapmaları yönünde uyarılarda bulundu (A.} MKT. MHM, 311/68.1, A.} MKT. MHM, 311/68.2, A.} MKT. MHM, 311/68.3,311/68.5). Dolayısıyla devletin, tedavi hizmetinde görev almış olan hekim vb. sağlık personelinin görevlerinde suiistimale tevessül etmemeleri yönünde önemli ölçüde çaba sarf ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu bölümdeki tespit edilen belgelerdeki vakalar da devletin, salgın hastalılara yakalanmış olan muhacirlerin iyileştirilmesi yönünde büyük bir çaba gösterdiğini ve bu süreçte ekonomik zorluklara rağmen elinden gelen tıbbi hizmetleri en iyi şekilde yerine getirmeye çalıştığını bize göstermiştir.

Çocukların Sağlık Sorunları ve Tedavileri

Göç eden topluluklarda beslenme bozukluğu, hijyen ve yetersiz alt yapı olanakları göçmenlerin bulaşıcı hastalıklara yakalanmalarını kolaylaştırırken, böyle bir durumdan özellikle de çocukların etkilendikleri ve salgın hastalıklara yakalandıkları gözlenmiştir (Aydın, Şahin ve Akay 2017, s. 8-14; Çalım, Kavlak ve Ümran, 2012, s. 11-19; Gümüş, Bilgili, 2015, s. 63-67).1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra İstanbul'da çiçek salgınları artmaya başlamıştı (Halaçoğlu, s. 97-98; Yıldırım, s. 122). Savaştan dolayı Anadolu'ya ve İstanbul'a kaçan Müslümanlar yol boyunca çiçek de dahil olmak üzere çeşitli salgın hastalıkları taşımışlardır. Bu durum İstanbul'un genel sağlığını tehdit ettiği gibi muhacirlerin de ölümüne yol açabiliyordu (İpek, s. 89-90). Bu bağlamda salgınların yayıldığı 1885 yılı içerisinde göçler

“1864 Kafkas Göçü'nde Trabzon'da Yaşanan Sorunlara Bir Örnek:Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması”,*Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*,4/5, 2018,s.1-31./YILMAZ, Özgür, “1864 Kafkas Göçünde Trabzon”, *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu Savaş ve Sürgün*, Edit. Mehmet Hacısalihoglu, Balkar&Ircica, İstanbul 2013, s.315-345./YILMAZ, Özgür, “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”, *Mavi Atlas*, S.3, 2014, s.133-156./ERDEM, Tuğba, “1864 Kafkas Göçü Öncesinde ve Göç Sırasında Yaşanan Salgın Hastalıklar”,*1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu Savaş ve Sürgün*, Edit: Mehmet Hacısalihoglu, Balkar&Ircica, İstanbul 2013, s.171-200.

neticesinde İstanbul'a gelmiş olan ve Enderun-u Humayûn'da ihtiyaçları ve bakımları sağlanan 98 çocuktan, 65'nin hastalığa yakalanmıştı. Bakımlarına itina gösterilmesine rağmen bunlardan 7 tanesi ölmüş, 8 tanesi ise ailelerine teslim edilmişti. Diğer 83 kişilik çocuk grubundan 8'i ise sağlıklı bir şekilde eğitimlerine devam ederken diğer hasta olanların tedavileri yapılmıştı (Y.PRK. KOM, 4/28.1). Devletin, sağlık hizmetlerinin yanı sıra sosyal politikaları neticesinde 1878 yılı itibarıyla göçler sırasında dul, aciz ve maddi yetersizlik içerisinde kalan kadınlara (Aydın, 2015, s. 209-230; Bay, 2017, s. 47-64; Yıldırım, 1996, s. 21; Özbek, 2011, s. 199-205./) hizmet vermek üzere açtığı Muhacirin Dulhanesi'nde ise çiçek hastalığına yakalanan 5-6 yetim, Muhacir Komisyonu'nun talebi üzerine Şehremaneti'nin nezaretinde muhacirin hastanesine nakledilip tedavi edilmişti (DH. MKT,1937/3.1).

Salgınların İstanbul'dan sonra Anadolu'da Trabzon, Diyarbakır, Aydın, Sivas gibi pek çok vilayete de yayıldığı bu dönemde Anadolu vilayetlerine iskân ettirilen muhacirlerde çiçek başta olmak üzere diğer salgın hastalıkların bulaştığı görülmüştür. Nitekim ilgili dönemde Kürdistan Eyaleti Valiliği'nden bildirilen 7 Haziran 1866 tarihli bir tebliğde, Kürdistan Eyaletinde yerleştirilen Çeçen muhacirlerin çocukları arasında çiçek ve sıtma hastalığının yayıldığı bildirilmişti. Bu durumun bölge ahalisi açısından da olumsuz bir duruma yol açacağı endişesiyle, hastalığın tedavisi için bir doktor gönderilmişti. Gönderilmiş olan doktorun maaş ve harcırah gibi masrafları ve ilaç vb. ihtiyaçların karşılanmasında gerekli olan para ise hazineden karşılanmıştı (A.} MKT. MHM,357/81.1). Yine Kafkas ve Batum muhacirlerinin göç esnasında ilk uğrak yerleri olan Trabzon başta olmak üzere diğer Karadeniz vilayetlerinden Kaza-i Erbaa Mutasarrıflığı'ndan gönderilen 12 Ocak 1888 tarihli tahrirattan anlaşıldığı üzere Rumelifeneri Nahiyesi'ne yerleştirilmiş olan Batum muhacirlerinden Şerif ve Osman adlı kişilerin, çiçek hastalığına yakalanan çocukları tedavi edilmişti (DH. MKT,1476/80.1). 1864 yılında muhacirlerin yoğun olarak yerleştirildiği bir bölge olan Samsun'da ise Artvin Müfettiş Memuru Rıza Efendi'nin nezareti altında Bab-ı Zabtiye Cerrahlarından Mehmet Efendi, tıbbi ve cerrahi bilgiye sahip olması nedeniyle bölgeye tayin edilerek muhacir ve ahalinin salgın hastalıklara yakalanan çocuklarını tedavi etmişti (MVL, 674/44.1).

1860'lı yıllarda Karadeniz Bölgesi'nde salgınların yayıldığı dönemde, Lazistan Sancağı'nda iskân edilmiş olan muhacir çocukları arasında çiçek hastalığı yayılmıştı. Hükümet tarafından 750 kuruş maaş ve harcırah ile Mekteb-i Tıbbiye Cerrahlarından Mehmet Sabit Efendi bölgeye tayin edilmişti. Sabit Efendi önce Batum ve Çürüksu muhacirlerinden 1.500 nüfus ahaliden 300'den fazla kişiyi aşıladı. Daha sonra Erhuva Kazası başta olmak üzere diğer bütün kaza ve köyleri dolaşarak, muhacir ve ahalinin çocukları dahil olmak üzere 1.118 çocuğu aşıladı. Böylece hastalığın yayılmasını büyük ölçüde engellemeye çalışmış oldu. Halk ise çocuklarının iyileştirilmesi yönünde çaba sarf eden Sabit Efendi'ye minnettar oldular. Sabit Efendi'den sonra ise yine Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne tabiplerinden Dimitri Toma da burada görev yapmak üzere gönderilmişti (A.} MKT. MHM, 334/30.1, A.} MKT. MHM, 334/30.2, A.}. MKT. MHM, 334/30.3, A.} MKT.MHM, 334/30.4, A.} MKT.MHM, 334/30.5, A.} MKT.MHM, 334/30.6). Yaşanan bu gelişmeler devletin salgınlar konusunda duyarlı davrandığını ve özellikle de çocukların sağlığının korunmasına özen gösterildiğini bize sunmaktadır.

Babıâli'nin muhacirlere yönelik sağlık hizmetlerini sunarken hizmetlerin aksamaması için maddi problemlerin yaşanmamasına da özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hazine-i Celile tarafından Muhacir Komisyonu'na gönderilen 5 Şubat 1889 tarihli tezkirenin ek bölümünde anlatılan gelişme de bunu kanıtlar niteliktedir. İlgili olay şu şekilde cereyan etmiştir. Bulgaristan ve Rumeli Şarkî taraflarından göç eden Livane muhacirlerinin Trabzon'a gelmelerini sağlamak amacıyla gerekli masraf hazinede muhacirin masrafları için ayrılan tahsisattan ödenmişti. Daha sonra Trabzon'dan şerefresan vapuruyla boğaza gelmiş olan Livane

muhacirlerinin çocuklarının bazılarında çiçek hastalığı görülmüştü. Bu durum Mabeyn-i Humayûn Baş Kitâbeti'nden Sıhhiye Nezareti ve Muhacir Komisyonu Riyaseti'ne aktarıldı. Bunun üzerine Livane muhacirlerinin Kavak Tahaffuzhanesi'nde bekletildikleri süre içerisinde gerekli bütün tedavileri yapılmış ve ihtiyaçları olan yiyecek ve içecekler tedarik edilmişti. Bu konuda yapılan faaliyetler ilgili kurumlar olan Sıhhiye Nezareti, Muhacir Komisyonu, Sadaret ve Boğaz Muhafızlığı Vekâleti tarafından da kontrol edildi. Görüldüğü üzere yapılan sağlık hizmetlerinin sekteye uğramaması amacıyla ilgili kurumların her zaman teftiş mekanizmasını iyi bir şekilde işlettiği de anlaşılmaktadır. Ayrıca tedavi ve erzakın temini konusunda görevlendirilen memurların da işlerini titizlikle yaptığı, herhangi usulsüzlük ve açık oluşmaması için masrafları dikkatli bir şekilde bir deftere kaydederek komisyona bildirdiğine tanık olmaktadır. İhtiyaçların maddi ödeneklerinin de Muhacir Komisyonu tarafından ödenmesiyle herhangi bir maddi engelle de karşılaşılmamıştı. Ancak Muhacir Komisyonu Reis Vekili Mehmet Bahi Bey, 2500 kadar cüzi bir miktarın kaldığını ve bu miktarın acilen gönderilmesi gerektiğini dile getirmişti. Yaşanan gelişmeyi müteakiben muhacirlerin tedavileri, bakımları ve Bursa'ya nakil işlemleri gibi faaliyetlerde başarılı hizmetleri görülen Bahr-i Siyah Muhafızlığı Vekili 2. Mecidiye nişanı, Kaymakam Kadri Bey ile Karantina Tabibi Mösyö Yaki 4. Osmani, Baş Kâtip Arif, Komisyon Memuru Mustafa ve Kolağası Tahsin Efendiler 5. Mecidiye nişanları, Tahaffuzhane Müdürü Mustafa Efendi ise Rütbe-i Selâse ile ödüllendirilmişlerdi (A.) MKT. MHM, 334/30.1, A.) MKT. MHM, 334/30.2, A.) MKT. MHM, 334/30.3, A.) MKT.MHM, 334/30.4, A.) MKT.MHM, 334/30.5, A.) MKT.MHM, 334/30.6). Böylece devlet, muhacirlere sunulan hizmette yer alan memurları maddi ve manevi açıdan desteklediğini göstererek, memurunun daha başarılı bir hizmet sunabilmesini hedeflemiştir. Yukarıda üzerinde durulan birkaç belge, dönem itibarıyla muhacir çocuklarının salgın hastalıklar karşısında düştükleri müşkülatı ve yapılan hizmetleri gösteren örneklerdir. Aynı zamanda bu örnekler nezdinde devletin, sağlık hizmetlerine ne kadar önem gösterdiğine bir nebze de olsa ışık tutmuştur.

Tedaviler Sırasında Hekimlerin Masraflarının Temini

Babîâli'nin muhacirleri iskân sırasında yaşadığı salgın hastalıkların ortaya çıkması ve yaygınlaşmasında gerek muhacirlerin kalabalık guruplar halinde olması gerekse göç sırasında insanların hijyenik bir ortamda olmaması etkili olmuştu. Dolayısıyla hastalıkların yayılışı tehlikeli bir boyuta ulaşırken, muhacirlerin tedavilerinin yapılması zorunluluğu da bir o kadar önem arz etmişti. Tedavilerin yanı sıra hükümeti uğraştıran diğer önemli bir konu ise tedavi hizmetlerinde kullanılan hekim, sıhhi memur gibi personelin maaş ve harcırah gibi ödemeleriydi. Tabii ilgili dönemde bir yandan muhacir göçleri bir yandan devletin yaşadığı sosyal ve ekonomik vb. sıkıntılar nedeniyle ödemelerde aksaklıklar yaşandığı da olmuştu. Mesela, Bahr-i siyah sahillerinde ikamet ettirilen muhacirlerin oturdukları mahallerde salgın hastalıklar ortaya çıkması üzerine buraya gönderilen Doktor Barozzi'nin maaşının ödenmesinde aksamalar yaşandığı anlaşılmaktadır. Doktor, bölgeye 6000 kuruş maaşla tayin edilmiş olup, 1279/1862/63 senesi Şubatından itibaren almaya hak kazandığı 22 günlük 4551,5 kuruş maaşı taksitli olarak verilmek istenmişse de tayini sırasında yapılan mukavele gereğince Doktor Barozzi bu paranın peşin olarak verilmesini istedi. Bunun üzerine buyrulan irade doğrultusunda Maliye Nezareti'ne tezkire gönderilerek maaşın hazine nakden verilmesi istendi (A.) MKT. MHM, 304/66.1). Yine İzmit Sancağı dahilindeki Değirmendere ve Bağçeci taraflarında 1880 yılında iskân ettirilen muhacirler arasında sıtma ve tifo salgınlarının yayılması sonucunda hastaları tedavi amacıyla doktor ve ilaç talebi doğrultusunda bölgeye 2 doktor, 2 eczacı ve bunlarla birlikte tedavide kullanılacak olan ilaçlar gönderilmişti. Buraya gönderilen doktorların maaşları, harcırahları ve ilaç masrafları konusu Muhacir Komisyonu, Dahiliye, Tıbbiye, Maliye Nezaretleri ve Şehremaneti arasında müzakere edilmiştir. Netice itibarıyla

yirmişer lira Osmanî altını aylık maaşlar ve ilaveten harcırah ile Doktor Liyonidas ve Kastarcıyan, yirmişer kuruş maaşla eczacılar Mıgırdıç ve İğorsava ile birlikte tıbbi malzeme ve ilaçların gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Doktorların ve eczacıların maaşları ile tıbbi malzeme ve ilaçların masrafı olan mecidî 19 kuruştan 1887 kuruş, muhacir masrafları tahsisatında bulunan 600.000 liradan ödenmişti (DH. MKT,1333/52.1, DH. MKT,1333/52.2, DH. MKT,1333/52.3, DH. MKT,1333/52.4).

Salgınların artış gösterdiği 1891 yılında İstanbul'da muhacirlerin tedavilerinin aksamaması için sıhî tedbirlerin artırılması hakkında Meclis-i Vükelâ'da alınan karar doğrultusunda belediye dairesi doktorlarına 25 doktor ve 5 sıhî müfettişi daha ilave edilmesi ve bunlara verilecek olan 34.000 kuruş maaşın belediye daireleri gelirlerinden ödenmesi kararlaştırılmıştı. Bu hususta yapılacak faaliyetler irade-i seniyye izniyle ifa edilmişti. Ancak Şehremaneti, masraflarının artması nedeniyle yukarıda belirlenen maaşın verilemediğini ve bu doktorların ve müfettişlerin görevlerinin 2 ay önce son bulması nedeniyle 4 aylık maaşları olan 136.000 kuruşun hazineye bulunduğunu belirtmiş olup verilecek miktarın hazine tarafından ödenmesini veya Rumeli Şarkî Muhacirin İnesi Komisyonu'ndaki mevcut akçeden verilmesini talep etti. Netice itibarıyla gönderilen tebliğe göre bahsi geçen doktorların hizmetlerinin son bulması vesilesiyle bunların henüz ödenemeyen 4 aylık maaşlarının verilmesi elzem ise de Şehremaneti'nin, hazineye ödünç alındığını beyan ettiği miktarın ödenemeyeceği belirtilmişti. Ayrıca Rumeli Şarkî Muhacirin İnesi de bu konuda tam bir gayret sarf etmediğinden bahsedilen maaşların toplamı olan 136.000 kuruşun geçen 1306/1888-89 senesi emlak vergisi tahsilatından ödeneceği, Şehremaneti'ne ait %15'lik miktarın ise alıkonulmak üzere hazineye verilmesi kararlaştırıldı. Gerekenin yapılması hususu Maliye Nezareti'ne tebliğ edilirken, Dahiliye Nezareti'ne de bu konuda hakkında bilgi verildi (MV, 64/68.1). Hükümetin, artan masraflar karşısında zaman zaman masrafları Lofça'da olduğu gibi taşra idaresiyle paylaşma yoluna gittiği görülürken, maaş masraflarının da merkezdeki kurumlar arasında paylaşıldığı da olmuştu. Zira 1862 yılında muhacirlerin tedavisi için Lofça'ya gönderilen İtalya devleti tebaasından Doktor Daniyel Baladini'nin 2500 kuruş maaş ve Rusçuk Memleket Tabiplerinden Dimitri Esfanoviç'in 500 kuruş maaş ile Vidin Karantinası Tabibi Franko Usbeg'in (belgede maaşı hakkında bilgi yok) geçici olarak çalışmaları istenen dönemde Doktor Baladi'nin yol harcırahı olan 1250 kuruş Umûr-ı Tıbbiyeden karşılanırken, doktorların maaş ve harcırahlarının tamamının Maliye Nezareti'nden ödendiği anlaşılmaktadır. Bunların tedavi amaçlı dolaşacakları bölgelere gitmelerini sağlayacak beygir ücreti ise bölge emvalinden verilmişti (A.} MKT. NZD,382/55.1). Yine aynı yıl buna benzer bir olayda yine Tuna havalesinde yaşanmış olup hasta muhacirleri tedavi etmek üzere tayin edilen Doktor Fransuva Koçifi ile Mihâl Patropolos'un harcırahlarının hemen ödenmesi hususunda Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'nden tezkire gönderilmişti (A.} MKT. NZD,413/94.1). Yukarıdaki vakalardan hareketle devletin, sağlık hizmetlerinde asli unsur olan hekimlerin maaş ve harcırah gibi maddi ihtiyaçlarını karşılamada büyük hassasiyet gösterdiği ve hekimlerinin görev sırasında sıkıntılara maruz kalmamasına çalıştığı anlaşılmaktadır.

Sıhî Mekanlara Yerleştirme ve Tedavi Masraflarının Karşlanması

Muhacirlerin iskân edildikleri mahalleri, sayısal yoğunluğun yaratacağı hijyenik problemlerden arındırmak için gerekli tedbirler alınmaya çalışılıyordu. Bunların tedbirlerden başında muhacirlerin, hijyenik açıdan sağlam bir mekânda ikamet ettirilmesi gelmekteydi. Buna konuyla alakalı bir gelişme 1895 yılında Sarıyer'de yaşanmıştı. Sarıyer'de garipler mezarlığı denilen mahalde muhacirler için inşa edilen barakaların, binaların inşasına dair olan kanuna göre inşa edilmesi hususu Evkaf-ı Humayûn, Şehremaneti ve Dahiliye Nezareti arasında müzakere edilmiş ve tamir hususu malzeme teminine kadar bekletilmişti. Ancak barakaların tamirinin gecikmesi kanalizasyon artıklarının sokaklara akmasına ve şehirde hastalıkların

çıkmasına yol açacak bir durum ortaya çıkarmıştı. Bundan dolayı barakaların tamiri için malzeme temini hızlandırılıp, usulüne uygun olarak inşasına başlanmıştı (DH. MKT,116/43.1, DH. MKT,116/43.2, DH. MKT,116/43.3, DH. MKT,116/43.4, DH. MKT, 116/43.5, DH.MKT, 116/43.6). Bu olay iskân bölgelerinde yerleşim mekanının muhacirlerin rahatı, sağlığı ve beslenme gibi ihtiyaçlarını yerine getirilmesinde önemli bir unsur olduğunu ortaya koymaktadır.

İstanbul'da muhacirlerin yerleştirildiği bir başka mahal olan Sirkeci iskelesi civarındaki muhacirlerin sağlık durumları hakkında bilgi almak için Sadaret'ten, Sıhhiye Meclisi'ne bir tezkire gönderilmişti. Meclis-i Sıhhiye Kâtibi Doktor Dinabalisi Efendi, 30 Ağustos 1878 tarihli cevaben yazdığı arizada muhacirler hakkında şu beyanını vermişti:

Celal Bey Hanı'nda bulunan 600 kadar muhacirden 4, eski şehremaneti dairesindeki 500 muhacirden 8-10 ve eski zabıta dairesinde bulunan 300 muhacirden 6 kişi hastaneye yatırılmıştır. Bahçekapı iskelesi meydanında bulunan 800 kadar muhacir de muayene edilmiştir ve bulaşıcı bir hastalığa yakalanmadıkları tespit edilmiştir. Gerçi halk arasında yayılan kolera, ishal ve kanlı basur gibi hastalıklar muhacirler arasında yayılmış ve zaman zaman ölüm vakaları meydana gelmiş olsa bile hastalıklar, sıhhi tedbirler ve muayeneler sonucunda geçebilecek türdedir.

Doktor Dinabalisi, muhacir komisyonuna da bir telgraf yazarak, sıcaklardan dolayı muhacirlere verilen yemeklere, iskân mahallerinin ve tuvaletlerin temizliğine dikkat edilmesi gerektiğini, kötü kokuya karşı kireç ve ilaçlama yapılması ve kullanılan ilaçların sürekli kullanılması yönünde uyarıda bulunmuştu (HR. TO, 464/50.1). Çünkü bu tür uygulamalar salgın dönemimde mekanların dezenfekte edilmesinde önemli unsurlardır. Zira ilgili dönemde Osmanlı hükümet yetkilerinin denetimiyle sıhhi kurumların bu tür dezenfekte çalışmaları yaptıkları ve hatta buna yönelik nizâm-nâmeler yayınladığı da bilinmektedir (Mercan, 2017, s.60; Sarıyıldız,1986, s.96; *Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*,1326). Ancak muhacirlerin iskânının, bu uygulamaların önemini bir kat daha arttırdığı aşikârdır.

Muhacirlerin sevk ve iskân sırasında salgın hastalıklardan muzdarip oldukları ve içinde bulunduğu zor şartların etkisiyle sefalet ve maddi yetersizlikler yaşadıkları da aşikardı. Bundan dolayı fukara veya kimsesiz olan hastaların tedavilerinde devletin daha fazla hassasiyet gösterdiği belgelerden anlaşılmaktadır. Örneğin, Muhacirin-i İslamiye Komisyonu birinci azası, Sadaret'e gönderdiği 24 Kasım 1900 tarihli bir tezkirede yaşanan gelişmeyi şöyle dile getirmişti:

Bir grup Bosnalı muhacirin Ankara'ya iskânı sırasında muhacirler arasında vahim derecede bulaşıcı hastalıklara yakalananlar olmuştur. Bunlar burada tedavi edilmeye başlanmıştır. Hastalar içerisindeki fukara, kimsesiz ve zabıtanın olanlar için Gureba Hastanesi'nde bulunan ve boş olan 3 koğuştaki 30 adet yatak tesis edilmiş ve tedavileri burada yapılmıştır. Söz konusu olan 30 yatağın ve malzemelerin temini için 14.180 kuruşa ihtiyaç olmuştur. 14.180 kuruş değerindeki masrafin muhacir tahsisatından bir an önce ödenmesi elzemdir (İ.ML,41/35.1).

Buna karşılık Sadaret'in cevaben yazdığı tezkirede ise 14.180 kuruşun muhacirin tahsisatından ödenmesi hakkında Maliye Nezareti'ne tebliğde bulunulduğu ve tahsisatın yapılacağı ifade edilmiştir (İ.ML, 41/35.3).

Hükümet, muhacirler içerisinde fakir fukaradan olan şahısların tedavi masrafı ve buna benzer konularda bireysel taleplerini de karşılıksız bırakmayarak gereken yardımları yapmaktaydı. Mesela, Muhacir Komisyonu İdaresi'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen.18 Şubat 1868(r.7 Şubat 1283) tarihli bir tahriratta, İznik'te iskân edilen muhacirlerden bir hatunun yakalandığı hastalıktan dolayı sütünün kesilmesi nedeniyle çocuğunu kendi rızasıyla 30 kuruş maaşla tutulan bir kadına vermiş olduğu ve bundan doğacak masrafin ise mahalli-yi emvalden verilmesi gerekliliği ifade edilmişti (MVL,1054/45.1). Böylece muhacirlerin içinde buldukları sefaletin yol açtığı maddi mağduriyetler azami ölçüde karşılanmış oluyordu.

Hükümetin ilgili dönemde kanunlar ve nizamlar çerçevesinde sosyal devlet anlayışını içinde bulunduğu şartların ehemmiyetini gözeterek en iyi şekilde uygulamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Beyrut ve Şam Karantinahaneleri, Babıâli'ye, Sıhhiye, Maliye ve Dahiliye Nezaretleri'ne gönderilen 1 Ekim 1888(r.19 Eylül 1304) tarihli telgraflarda, Suriye'de, Kuneytra Bölgesine iskân edilen Çerkes muhacirler arasında tifo ve humma hastalığının yayıldığı sırada, Maliye Nezareti'nden, hastaların tedavi masrafları olan 15000 kuruş, Dahiliye Nezareti'nden de hastaların kalması için çadır talep edildiği ve bu taleplerin karşılık bulduğu ifade edilmişti. Ayrıca hastaların, çadırlara yerleştirildiği, Şam ve Süveyde belediye tabipleri tarafından tedavilerine başlandığı belirtilirken, bu tedaviler sırasında salgınların yaklaşık 200 kişiye bulaştığı, hastalardan 47'sinin öldüğü,6'sının ise halen tedavi altında olduğu ve geri kalan hastaların iyileştiği bilgisi verilmişti (DH. MKT,1548/79.1, DH.MKT, 1549/48.4, DH.MKT,1552/52.1, DH.MKT,1543/48.1, DH.MKT,1543/48.2, 1543/8.3, 1549/48.4). Yine aynı yıl içerisinde Avcı korusunda iskân ettirilen ve burada ikamet etmekte olan muhacirlerde ortaya çıkan hastalığın tedavisi konusunda Şehremaneti ile Muhacir Komisyonu arasındaki yazışmalardan hareketle hasta olan muhacirlerin tedavi masraflarının muhacirin tahsisatından ödenmesinin gerektiği kararı alınmıştı. Ancak olayın aciliyeti nedeniyle bu hastaların tedavi masraflarının mal sandığından ödenmesi gerektiğinin uygun olacağı belirtilerek, bu konuda izin talep edilmişti (DH.MKT,1575/118.1, DH.MKT, 1575/118.2).

Dönemin şartları çerçevesinde devletin, kimi zaman muhacirlerin tedavi masraflarının ödenmesi hususunda zorluklar yaşadığı İzmit Gureba Hastanesi'ndeki muhacir hastalar için gerekli olan tıbbi malzeme ve ilaçların masrafları ödenmesi sırasında Muhacir Komisyonu Reisi, Tıbbiye Mektebi Nazırı ve İzmit Mutasarrıfı arasında yapılan 24 Ekim 1864(r.12 Teşrinievvel 1280) yılındaki görüşmelerden anlaşılmaktadır. Nitekim hastanede tedavi ettirilerek olan muhacirler için talep edilen tıbbi malzemelerin kimin tarafından ödeneceği hususu Muhacirin Komisyonu tarafından hem Meclis-i Valâ'ya hem de Maliye Nezareti'ne bildirilerek, söz konusu olan bu masrafların diğer emsalleri gibi hazineden ödenmesi yönünde bir karar çıkmasıyla bu masrafların hazineden ödenmişti (MVL, 689/8.1). Buna ilaveten aynı yıl Trabzon'da yaşanan bir salgın vakasında da bölgedeki muhacirler arasında çiçek, karahumma ve ishal gibi hastalıklar nedeniyle günlük 20 kişinin ölmesi nedeniyle çıkan hastalığa karşı sıhhi tedbirlerin alınmaya çalışılmış ve İstanbul'dan gönderilen doktorlar ve bölgedeki Asâkir-i Şahâne ve memleket tabipleri bu hastalara tedavi uygulamışlardır. Tedavi sırasında hastalar için istenen yatak takımlarının gönderilememesi gibi aksaklıklar yaşanmış olduğundan hastalar için Muhacir Komisyonu tarafından parası verilerek yatak yaptırılmıştı. Hatta Varna'da olan hasta muhacirler için verilmesi düşünülen yevmiyeden 100 dirhemi aynen verilirken, 100 dirheminin yerine de bulgur, kırmızı biber, fasulye gibi yiyecekler verilmişti. Böylece bir yandan nakit birikimi sağlanırken bir taraftan da bu tür zahire ile çorba vb. yemekler pişirilip sabah ve akşam muhacirlere dağıtılarak muhacirlerin yeterli bir şekilde beslenmeleri sağlanmıştı. Hatta hastalıklarına göre pirinç çorbası vb. yiyecek ve içecek verilmesi gerektiğinde hekimlerin görüşüne göre ayarlama gibi sıhhi tedbirler de alınmıştı. Nakit vb. sıkıntılar yaşanmasına rağmen yine de hastaların sağlığını muhafazadan geri durulmadığı anlaşılmaktadır. Buna ilaveten iâne akçesinden muhacirlerin ihtiyacı olan kömür, ekmek, elbise gibi ihtiyaçları alınmıştı (A.} MKT. MHM, 293/25.1, A.} MKT.MHM, 293/25.2, A.} MKT.MHM, 293/25.3).

Muhacirlerden hasta olanların ilaçlarını eczanelerden kolay bir şekilde ve parasız olarak temin edebilmesini sağlamak amacıyla resmi uygulamaların yürürlüğe konulduğu dönemin gazetelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim buna dair bir haberde, muhacirlerden hasta olanları muayene ve tedavi eden doktorların mektep tarafından damgalı kağıtlar üzerine yazacakları reçeteleri muhacirinden para istemeyerek yapıp sonra o reçeteleri toplayarak 15-20 günde bir

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'ye getirmeleri ve tasdik ettirdikten sonra Muhacirin İlane Komisyonu ve vilayetten akçesini almaları gerektiğinin, Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de bulunan eczacı esnafına gazetelerle ilan edildiği belirtiliyordu. Bunu müteakip Dersaadet'te Köprübaşı'nda ve Beyoğlu'nda Ağa Cami yakınında eczahaneleri bulunan Eczacı Mösyö Zani ve Galata'da Kemeraltı'nda 35 numaralı eczane sahibi Eczacı Mösyö Françesko Soçibani'nin eczacılara dair bu ilanları dikkate alarak hasta olan muhacirlerin reçetelerini dükkanlarında kabul ederek muhacirlerin ilaçlarını dikkatle imal edeceklerini bir tezkire ile Mekteb-i Tıbbiye'ye bildirdikleri belirtilirken Mekteb-i Tıbbiye'nin ise bu kişilerin davranışlarının takdire şayan bulunduğu dile getirilmişti(*Ceride-i Havadis*, H.26 Ş 1294/M.5 Eylül 1877, Nr.3491). Buradaki tespitler; devletin, ilgili dönemde savaş koşullarının yarattığı ekonomik zorluklar ve bu süreçte göç hadisesinin yoğun bir şekilde yaşanmasının yarattığı sosyal ve ekonomik sıkıntılar rağmen sosyal devlet olmanın gereğini en iyi şekilde yerine getirmeye çalıştığını ortaya koymaktadır.

Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler

Karantina ve Serum Uygulamaları

19.yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Osmanlı topraklarına doğru olan göçler sırasında birçok muhacirin olumsuz koşulların yarattığı etkiyle salgınlardan etkilendiği görülmüştür. Örneğin kolera salgınının yoğun yaşandığı Rusya'dan gelen Yahudi muhacirlerin ülkeye girişleri sırasında Sadaret'ten Muhacir Komisyonu Riyaseti'ne, Şehremaneti'ne, Sıhhiye ve Zabıta Nezaretleri'ne gönderilen 21 Temmuz 1892 (h.27 Z 1309/r.9 Temmuz 1308) tarihli bir tezkirede, Rusya'dan gelen ve sağlık açısından hijyenik olmadıkları görülen Yahudi muhacirlerin Galata ve Kemeraltı civarlarına iskânlarının uygun olmadığı belirtilmiş ve bunların acilen iskân mahallerine sevk edilmesi istenmişti (DH. MKT, 1976/22.1). Yine Sadaret'ten Sıhhiye Nezaretleri'ne gönderilen bir başka tezkirede; Rusya'dan Dersaadet'e gelen ve daha gelecek olan Musevi muhacirlerin sayısının artmasının, salgının kente yayılmasına yol olacağı endişesiyle, Rusya vapuruyla gelen Musevi muhacirlerin, iade veya farklı memleketlere gönderilmelerine kadar karantina da bekletilmelerinin daha doğru olacağı belirtilmişti. Hatta Rusya'dan gelen Musevi muhacirlerin mümkün olduğu kadar gemilerden indirilmeden gönderilmesinin salgın dönemi olması nedeniyle daha uygun olacağı kararı verildi (BEO,42/3095.1). Buradan hareketle muhacirlerin yolculukları sırasında hastalığa karşı tam anlamıyla önlem alınmadığı, gemide insanların bir arada olmasından dolayı hijyenik bir ortamın olmadığı anlaşılmaktadır. Gemilerden karaya iniş sırasında ise hükümetin, karantina vasıtasıyla hem muhacirlerin hem de şehir halkının sağlığını korumaya yönelik sıhhi tedbirler almaya çalıştığı görülmektedir. Nitekim ilgili yıllarda Osmanlı hükümeti oluşturmuş olduğu tahaffuzhaneler vasıtasıyla Karadeniz ve Akdeniz üzerinden gelen gemilerdeki yolcuları karantinaya tabi tutmaktaydı (Ayar, s. 403-416). Özellikle yetkililer, kolera salgınının yoğun olduğu Rusya'dan gelen gemiler için karantina uygulanmasını istemekteydi (Yıldırım, 1994, s. 231-232). Yaşanılan bu durum; Osmanlı yöneticilerinde, İstanbul'daki kolera salgınında, Rusya'daki salgının etkisinin büyük payı olduğu izlenimini doğurmuştu. Nitekim Rusya'da ünlü besteci Peter İlyiç Tchaikovsky'nin aralarında bulunduğu yüz binlerce kişinin kolera salgınında ölmesi bu düşünceye bir gerekçe oluşturmuştur denebilir (Davies, 1997, s. 776). Zira 1892-1894 yıllarındaki bu kolera salgınında 800 bin kişi ölmüştü (Noyan, 1943, s. 184).

Osmanlı sınırlarına gerek Kırım Savaşı (1853-1856) gerekse 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra önemli ölçüde göç dalgasının yaşandığı bir başka coğrafi bölge ise Kafkasya bölgesiydi. Anadolu'ya yerleştirilmeye çalışılan Kafkas muhacirlerin iskânı sırasında, Muhacir komisyonunun Sıhhiye ve Bahriye Nezaretleri'ne gönderdiği 21 Ağustos 1890(h.5 M 1308/r.9 Ağustos 1306) tarihli tezkirelerde, Kafkasya'nın Kuban bölgesinden gelecek olan 9000 muhacirin doğrudan doğruya iskân mahallerine nakillerinin mümkün olmadığı bildirilmiş olup

öncelikle Anadolu Kavağındaki tabyalar civarına yerleştirilmelerinin daha uygun olacağı belirtilmişti. Bundan dolayı Boğaz Muhafızlığı Vekâleti ile görüşülerek, gerektiği kadar çadır veya baraka inşasının yapılması kararlaştırılmış ve muhacirler gelmeden önce gereken malzemelerin temin edilip 50 adet çadır ve 10 adet de hela çadırının yapılması istenmişti. Ayrıca seraskerlikten müsaade alınarak, muhacirlerin sıhhiye ve liman dairesi memurları vasıtasıyla Anadolu kavağına çıkarılması ve yerleştirilmesinin halkın ve muhacirlerin sağlığı açısından daha uygun olacağı ifade edilmişti (DH. MKT,1753/94.1). Zira 19.yüzyılda Karadeniz'den gelen gemiler Anadolu Kavağındaki Kavak Tahaffuzhanesinde karantina altına alınarak yolcuların sıhhi güvenliği sağlanmaya çalışılmaktaydı (Ayar, s. 38).

31 Temmuz 1864'de (h.26 S 1281/r.19 Temmuz 1280) Lazistan Mutasarrıflığı'ndan Sadaret'e gönderilen mazbatada, Lazistan Sancağı'na yerleştirilen ve sayıları 15000'i bulan Çerkes muhacirler arasında yoğunluk nedeniyle çiçek hastalığının yayıldığı, birçoğunun vefat ettiği bildirilmişti. Liva meclisinde salgına karşı sıhhi tedbirlerin alınması ve çiçek aşısının uygulanması kararı alınmıştı. Bunun üzerine hükümetten Batum'da yaşamakta olan Yanko adlı bir eczacının 500 kuruş maaşla görevlendirilmesi talep edilmişti. Tıbbiye Nezareti'nin Eczacı Yanko'nun çiçek aşısını uygulamada uzman olup olmadığı konusunda kesin bir bilgiye sahip olmadığını bildirmesine rağmen durumun ciddiyetinden dolayı yine de Yanko'nun bölgeye 500 kuruş maaşla tayini yapıldı. Eczacı Yanko, ulaşım vasıtası ve maaş yetersizliği nedeniyle köy ve kasabalara gidememiş sadece bulunduğu bölgedeki hastalara çiçek aşısını uygulamıştı. Bunun üzerine Mektebi Tıbbiye-i Şahâne doktorlarından olan Ethem Efendi ve Yunan tebaasından Leoinidis Pavli ile birlikte gerekli olan tıbbi malzemenin gönderilmesine karar verildi. Bu hususla alakalı olarak Meclis-i Vâlâ, Muhacir Komisyonu Riyaseti ve Tıbbiye Nezareti arasındaki görüşmeler neticesinde 750 kuruş maaş ve beygir ücretiyle birlikte Samsun'da bulunan Doktor Pavli ve Ethem Efendi bölgeye gönderilmiş ve bunlar da tedavi uygulamalarında yer aldılar. Doktorlara verilecek olan maaş ile beygir ücreti gibi masraflar ise bölgenin mal sandığından tahsis edildi (MVL,680/64.2, 680/64.3, 689/43.1, 689/43.2). Nitekim bölge ilgili yıllarda binlerce Kafkas göçmenin hicretleri sırasında ilk duraklardan biri olması ve kalabalıklar halinde gelen gurupların sefalet içerisinde bulunması nedeniyle çiçek vb. salgın vakalarının yoğun yaşandığı yerd (Yılmaz, 2017, s. 186).

Bir başka iskân bölgesi olan Adana vilayetinden gelen 19 Kasım 1890(h.9 R 1307/r. 7 Teşrinisani 1306) tarihli telgrafta, Cebel-i Bereket Sancağı'nda iskân edilmek üzere Mersin'e sevk edilen 2116 kişilik bir Kafkas muhacir grubunun, Mersin'in bazı kazalarında kolera hastalığı olması nedeniyle geçici olarak merkez vilayet ve civarına yerleştirileceği bildirilmişti. Sıhhiye Nezareti'nden gönderilen tezkirede ise Mersin'e gelmelerine izin verilecek olan muhacirlerin, icap eden mahallere sevk edilmeleri ve gereken sıhhi tedbirlerin yerine getirilmesi istenmişti (DH. MKT,1782/117.1). Seraskerlik, Kafkas muhacirler için 5. Ordudan çadır talebinde bulunmuştu. Fakat burada 100 adet çadır bulunduğu bunun da yeterli olmayacağı belirtilmesi ve muhacirleri yerleştirecek başka bir mahal olmadığından, Adana vilayetinden 500 çadır daha talep edildi. Bu husus, seraskerliğe bildirilerek gerekenin yapılması için izin istendi (DH. MKT,1782/116.1). Yaşanan bu gelişmeler, muhacirlerin iskân bölgelerine yerleştirilmeleri sırasında kolera salgınlarından muhacirleri koruma yönündeki çabayı ve bu çaba sırasında muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasındaki zorlukları önemli ölçüde ortaya koymaktadır.

28 Ağustos 1890(h.12 M 1308/r.16 Ağustos 1306) yılında bir başka Kafkas muhacir grubunun iskânı sırasında, Muhacir Komisyonu'ndan Seraskerlik, Bahriye ve Sıhhiye Nezaretleri'ne gönderilen bir başka tebligatta ise Kafkas muhacirlerin askeri tabyaların yanında bulunan tahaffuzhane ve diğer tahaffuzhanelere yerleştirilmesi talep edilmişti. Ancak Sıhhiye Nezareti'nden Muhacir Komisyonu'na cevaben gönderilen tebligatta muhacirlerin yoğunluğu

nedeniyle tahaffuzhaneler ve civarlarında oluşan izdihamdan dolayı insanların sağlığı açısından olumsuz koşulların meydana geldiği belirtildi. Hatta askerlerin toplu olarak buldukları tabyaların civarına muhacirlerin yerleştirilmesinin askerlerin mevcut sıhhi şartlarını olumsuz etkileyebileceği yetkililer tarafından dile getirildi (DH.MKT,1755/101.1). Böyle bir tedbirin alınmasında; kalabalık ortamların, hijyen faktörünü ortadan kaldıran ve salgın hastalıklara yol açabilen önemli faktör olmasının büyük bir etkisi vardı. Dolayısıyla hükümetin, muhacirlerin sıhhi şartlarını iyileştirme çabası içinde olduğu görülmektedir. Ayrıca ilgili dönemde askeri ve siyasi açıdan zor şartlar içerisinde olunmasının getirdiği tedirginlikten dolayı askerlerin sağlık durumunun da gözetildiği anlaşılmaktadır.

Salgın hastalıkların yaşandığı önemli bir liman kenti olan İzmir ve çevresinde de salgınlarla mücadelede İzmir’de karantina sisteminin oluşturulması sonucunda tesis edilen Urla (Klazomen) tahaffuzhanesinde (Böke, 2009, s. 137-159) de zaman zaman muhacir yoğunluğunu yaşamıştı. Çünkü burası İstanbul’daki tahaffuzhanelerin yükünü hafifletmesi açısından önemli bir vazife üstlenmişti. Keza araştırma konusunun kapsamı olan süreçte Nemçe vapuruyla 150 kişilik bir muhacir grubun İstanbul’dan, Klazomen tahaffuzhanesine gönderildiği ve hali hazırda mevcudun artışı nedeniyle muhacir gönderilmemesi hususu Aydın Valisi Hasan Fehmi Paşa tarafından Dahiliye Nezareti’ne ve Muhacir Komisyonu’na 18 Ağustos 1893 (r.6 Ağustos 1309/ h.5 S 1311) tarihli bir telgrafla bildirilmişti. Vali Hasan Fehmi Bey’in bu talebindeki temel endişesi, gelen muhacirin bölgedeki mevcut sayıyı arttıracacağı ve bu artışında hastalıkların yayılmasına yol açacağıydı. Dolayısıyla vali, en azından hastalıkların etkisinin kırılmasına kadar bu bölgeye muhacir gönderilmemesinin daha uygun olacağını ifade etmişti (DH.MKT, 115/47.1, DH.MKT, 115/47.2). Sıhhiye Nezareti’ne, Alaşehir’den yazılan 18 Ocak 1888 (h.4 CA 1305/ r.6 Kanunusani 1303) tarihli bir telgrafta, Halallıçeşme civarında yerleştirilen Bosna muhacirleri arasında humma hastalığının ortaya çıkmış olması nedeniyle 25 kişinin öldüğü ve bu konuyla alakalı olarak sıhhi tedbirlerin alınması gerektiği Aydın Vilayetine, Tıbbiye Nezareti’nden gönderilen tezkire ile bildirilmişti (DH. MKT,1393/56.1).

Tahaffuzhanelerde hastalıklara karşı alınan tedbirler içerisinde diğer önemli bir unsur da etüv makineleriydi. Bu bağlamda Kavak Tahaffuzhanesi’ne Dersaadet liman reisinin gönderdiği 4 Aralık 1893 (h.25 CA 1311/r.22 Teşrinisani 1309) tarihli bir telgrafta, Sıhhiye Dairesi tarafından yapılmış olan Burhanettin isimindeki tebhir makineli seyyar dubanın Kavak Tahaffuzhanesi’nde kullanılmak üzere istimbota konarak pazartesi günü kavağa götürüldüğü belirtilmişti. Etüv makineli dubanın Tahaffuzhanede salgın hastalıklara karşı kullanıldığı anlaşılmaktadır (Y.PRK, ASK, 96/4.1). Dönem itibarıyla Osmanlı’da Salgın hastalıklarla mücadelede karantina, aşı, etüv uygulamalarının yanında serum da kullanılan bir yöntem olmuştur. Nitekim 1890 yılında Şile kazasına bağlı Hecizköyde 9 hane nüfusla iskân ettirilen Batum muhacirleri arasında humma hastalığı ortaya çıktığında bunların öncelikle sıhhi bir ortam sağlamak için başka bölgeye nakilleri gündeme gelmişti. Ancak uygun bir mahal olmadığından köydeki münasip mahallere taksim edilerek yerleştirilmesi kararlaştırılmıştı. Tedavileri içinde serum uygulanmasına karar verilmişti. Serumlar, masrafları Maliye Nezareti’nden ödenmesi koşuluyla alınmıştır. Tabip kolağası tarafından uygulamalı olarak gösterilen serumlar, hastalara uygulanmak suretiyle tedavileri bir ay boyunca devam etmiştir. Ayrıca hastalara, sıhhi açıdan uygun bir yer bulana kadar burada kalacakları bildirilmiştir (DH. MKT,1773/56.1). Ancak daha sonra Tıbbiye Nezareti’nin 8 Ekim 1890/r.26 Eylül 1306 tarihli ve 220 numaralı arızası üzerine ve Muhacirin Komisyonu’nun tavsiyesiyle muhacirler başka yerlere nakil ettirilerek sıhhi bir ortam sağlanmış olup serum tedavilerine burada devam edilmişti (DH.MKT, 1803/91.1, 1803/91.2). Buradaki verilerden elde edilen tespitler ışığında Osmanlı Devleti’nin ilgili dönemde salgın hastalıklara karşı tıbbî alanda gerekli olan karantina

vb. yöntemleri uygulayarak, hastalıkların hem muhacirler arasında hem de iskân bölgelerindeki ahali arasında sirayetini önlemede büyük bir gayret içerisinde olduğu görülmüştür.

Sıhhî Tedbir Amaçlı Farklı Yerlere Nakiller

Muhacirlerin iskânı sırasında gerek Osmanlı kentlerinde yaşanan salgınlar gerek muhacirlerin geldikleri Rusya, Kafkasya vb. bölgelerde yaşanan salgınlardan dolayı muhacirler arasında hastalıklar ortaya çıktığı ve bu vakalara karşı karantina uygulamaları ve hekimler denetiminde tedaviler yapıldığı zikredilmiştir. Böylece iskân sırasında hem iskân mahallerindeki halkın güvenliği sağlanmış hem de muhacirler arasında salgınların daha fazla yayılması ve ölüm vakalarının artması önlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte muhacirlerin iskânları sırasında yerleşim birimlerine yoğun olarak yerleştirilmelerinin salgınların artmasına yol açacağı endişesi ortaya çıkmaya başlamıştı. Nitekim Dahiliye Nezareti'nden Muhacir Komisyonu'na gönderilen 7 Ağustos 1883(h.3 L 1300/ r.26 Temmuz 1299) tarihli tezkirede, Mısır'da ortaya çıkan kolera salgınından dolayı İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de bulunan muhacirler arasında kolera salgının ortaya çıkmış olduğu bildirildi. Bundan dolayı muhacirlerin sıhhî tedbirler bağlamında Hüdavendigâr ve İzmit havalisinden başka Anadolu vilayetleri içerisinde münasip olan yerlere nakledilmesi zorunluluğu gündeme geldi. Bu konu hakkında Meclis-i Vükelâ'da yapılacak görüşmeler neticesinde verilecek kararın Sadaret'e bildirilmesi istenmişti. Bunun akabinde Mabeyn-i Humayûn Baş Katipliği'nden bildirilen irade ile İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de ne kadar muhacir olduğu ve bunların iskânı için nerelerin müsait olduğu vb. hususlarda Muhacirin Komisyonu Riyaseti'nden gerekli bilginin alınması ve alınacak bilgi doğrultusunda hareket edilmesi istenmişti (DH. MKT,1341/52.1). 19 Ağustos 1883(h.15 L 1300/ r.26 Temmuz 1299) tarihinde Muhacirin Komisyonu Riyaseti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen tezkirede ise salgın nedeniyle İstanbul'da bulunan muhacirlerin acilen münasip mahallere nakli, nakledilecek mahallerin sıhhî temizliği için sıhhî tedbirlerin alınması gerektiği hususu Hüdavendigâr Vilayetine iletildi. Buna binaen Muhacir Komisyonu'na verilen pusulada, Karahisar-ı sahib ve Kütahya Sancakları dahilinde henüz hiç muhacir yerleştirilmemiş olan ve muhacirlerin yerleştirilmesi için uygun olan 91.200 dönüm arazide 4.560 muhacirin iskân ettirilebileceği belirtildi. Bunların nakli için İstanbul tarafından 46.512 kuruş, iskân edilen mahaller tarafından toplam 146.800 kuruş, bunların masrafları için gerekli olan 193.312 kuruş ve mahallerce zikredilen 146.000 küsur kuruş masrafın havale edilmesi istenmişti. Böylece mahallerce hazırlanacak 46.000 nüfus muhacirinin nakli için öncelikle hazineden verilen meblağ Maliye Nezareti'ne gönderilmiş ve muhacirlerin nakline başlanması yönünde karar alındı (DH. MKT,1341/52.2). Ancak nakil işlemine Ramazan Ayı dolayısıyla 5-10 gün gecikmeyle başlandı. Nakil işlemine kadar Mustafa Fadıl Paşa Konağı'ndaki 3.400 kişiden 548'i ve daha sonra 1.825 kişi, konağın erkekler bölümünde kalan 460 kişi, yetimlerin kaldığı bölümden 250 kişi, çifte saray arasında bulunan 1000 kişiden 250'si kiralanmış evlere nakledildi. Ayrıca Kumkapı'da İbrahim Paşa Camiinde kalan 160 kişiden 120'si, zabıta dairesinde bulunan 155 kişiden 80'i, Meydancık Camisinde 130 kişiden 50'si, İlhami Paşa konağındaki 245 kişiden 70'i ve Beşiktaş'ta bulunan 500 kişi ise başka yerlere nakledildi. Yapılan bu nakil işlemi sonucunda haziran başlangıcından temmuz ayının 5. Gününe kadar İstanbul'a gelenlerden 3.294 kişinin başka mahallere nakli yapılmış oldu (Y.MTV,12/5.1, 12/5.2). Muhacir yoğunluğunun yaşandığı başka bir vilayet olan Aydın'da da Girit muhacirlerinin sayısında bir yoğunluk meydana gelmesi ve bunun sıhhî açıdan elverişsiz bir durum yaratacağı endişesiyle, muhacirler, diğer vilayetlere sevk edilerek yoğunluk azaltılmaya çalışıldı. Sevkiyat işlemleri süresince sıhhî tedbirlerin düzenli bir şekilde alınmasını sağlamak için sıhhîye komisyonu oluşturuldu. Buna ilaveten bölgede izdihamın önlenmesi adına daha sonra vapurlarla Girit'ten getirilecek olan muhacirler ise belirlenmiş olan iskân mahallerine gönderildi (A.} MKT. MHM,506/8.1, 506/8.2, 506/8.3). İzmir Tahaffuzhanesi de sevk ve iskân

işlemleri sırasında muhacirlere yönelik olarak sıhhi tedbirlerin alındığı geçiş bölgesi ve toplanma merkezi olmuştur. Örneğin, 1864 yılında Meclis-i Umur-u Sıhhiye ve Tophane-i Âmire Müşiriyeti taraflarından İzmir Tahaffuzhanesi'ne yerleştirilen 1.200 muhacirin bir arada olması sağlık açısından olumsuz bir ortam yaratacağından, İzmir Valiliği'ne gönderilen telgraf ve tezkirede, bu muhacirlerin tahaffuzhanede sağlık kontrollerinin yapılmasından hemen sonra İzmir dışında müsasip yerlere yerleştirilmeleri istenmişti (A.) MKT. MHM, 313/28.1, 313/28.2).

Dönem itibarıyla Kafkas ve diğer bölgelerden gelen muhacir grupların yanı sıra Musevi muhacirlerin de Osmanlı sınırlarına yoğun olarak giriş yaptığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 1892'de Rusya'dan gelen Musevi muhacirlerin burada geçici olarak buldukları mahaller izdiham derecesinde kalabalıklaşmıştı. Ayrıca Rusya'daki kolera salgınından dolayı hastalık endişesi nedeniyle sevklerinin acilen yapılması gerektiği vurgulandı. Bununla birlikte nakil işlemleri sırasında tebaa-i ecnebiden olanlara birkaç gün mühlet verilmişti. Bu mühlet zarfında gitmeyenler ve tabiiyetleri incelemeye tabi tutulanlar tetkik edildi. Diğer gruplar ise hemen gönderilmiş ve bir kısmı ise hiç gemiden çıkarılmadan sevk edilmişti. Bu şekilde sevke tabi tutulan Musevi muhacirlerin küçük, büyük, kadın ve erkek toplam nüfusları 1.944 kişi olmuştur. Bunlardan 703 kişi İzmir'e, 641 kişi Selanik'e, 600 kişi Kosova ve Manastır vilayetlerine sevk edilmişti. Böylece İstanbul'da 5 hanede yalnız 42 Musevi muhacir kalmış olup bunlar da genelde lohusalık gibi mazeretleri olanlardı. Sevk edilenler ve kalanlar için sıhhi tedbirler en iyi şekilde alınmıştı (DH. MKT, 1983/70.1). Yine Rusya'dan gelen başka bir 100 kişilik Musevi muhacir grup, (Tophane-i Âmire Müşiri ve Umûm-u Mekâtib-i Askeri Şahânesinin takdim ettiği tezkirede), Mühendishane-i Berr-i Humayûn öğrencilerinin kaldığı koğuşlara yakın bir haneye yerleştirildi. Ancak Babîâli'den gelen cevabi tebliğde, bu kadar yoğunluğun sıhhi açıdan uygun olmadığı ve askeri öğrenciler arasında da hastalığa yol açabileceği endişesiyle Musevi muhacirlerin buradan başka müsasip yerlere yerleştirilmesi daha uygun görüldü (BOA, Y.PRK. ASK, 76/73.1, 16/23.2).

Muhacirlerin İstanbul'da yoğun olarak yerleştirildikleri bir bölge olan Şile Kazası da yoğunluk nedeniyle muhacirlerin sıhhi açıdan sıkıntı çektiği bir mahal haline gelmişti. Zira 1888 yılında kalabalık grupların yerleştirilmesiyle sıhhi ortamın bozulduğu Şile Kazası Özlü Köyü'ndeki Batum muhacirlerinde humma ve benzeri hastalıklar baş göstermişti. Hastaların tedavileri, daha sıhhi yerlere nakilleri, tedavi masrafları ve özellikle de kalacak evlerinin olmayışı gibi konular ilgili kurumlar olan Şehremaneti, Muhacir Komisyonu, Maliye Nezareti ve Sadaret arasında yapılan yazışmalarda müzakere edildi. Muhtaç olanlara 100 lira yevmiye verilmiş olup tedavileri için Binbaşı İsmail Bey ve maiyetinde Saray-ı Humayûn doktoru, eczacısı ve cerrahlarından birer kişi ve Saray-ı Humayûn eczanesinden gerekli olan ilaçlar bölgeye gönderildi. Bu hastaların Sadaret tarafından yazılan 16 Ekim 1888(r.4 Teşrinievvel 1304) tarihli arizayla tedavilerine başlandı. Ancak Binbaşı İsmail Bey gönderdiği telgrafta, muhacirlerin hastalıklarının tedavisinin yanı sıra kalacak yer problemlerinin olduğunu, yiyecek olarak da sadece mısır unu kaldığından tedaviden yeterince fayda görülemeyeceğini ve bu nedenle sıhhi açıdan daha iyi bir yere nakil olmaları gerektiğini bildirdi. Muhacirlerin nakil ve yiyecekleri için yapılacak masrafların daha sonra muhacir tahsisatından ödenmek üzere mahallin mal sandığından karşılanması muhacir komisyonundan talep edilmişti (DH. MKT, 1563/113.1, 1563/113.2, 1585/91.1, 1558/35.1). Bölgeye gönderilen tablolar bir kez daha durumun vahametini, Yıldız Saray-ı Humayûn-u Baş Kitâbet Dairesi'ne gönderdikleri raporda belirttiler. Bunun üzerine tebliğ edilen irade ile muhacirlerin bölgenin civarında uygun bir yere nakillerinin yapılması gündeme geldi (İ. DH, 1103/86430.1).

Muhacirlerin iskânı sırasında sağlık sorunlarına dair yaşanan gelişmelere dair bilgilerin yer aldığı 1881 yılına ait bir sıhhiye jurnaline göre ise Batum'dan Gemlik ve Değirmendere

taraflarına naklettirilen muhacirler arasında sıtma hastalığından dolayı ölenler olduğu belirtiliyordu (Y.PRK. SH,1/13.1).

Muhacirlerin nakil ve iskânı sırasında salgınların etkisinin artmasında yoğunlukla beraber iklim şartlarının da olumsuz etkisinin olabileceği endişesi, İstanbul’da bulunan muhacir yoğunluğunun azaltılmasını gündeme getirmişti. 1860 yılında Muhacirlerden peyderpey İstanbul’a gelenlerin geçici olarak yerleştirildikleri mahallerde sıhî ortamın bozulması nedeniyle hastalıkların ve ölümlerin başlamış olması ve hastalıkların İstanbul’a da yayılma riskinin önlenmesi amacıyla muhacirlerin daha havadar, temiz mahallere yerleştirilmeleri ve doktorlar nezaretinde sıhî tedbirlerin alınması gerekliliği yönünde Sadaret’ten gelecek emre göre hareket edileceği belirtilmişti (A.} MKT. NZD, 335/53.1). 1878 yılında Dahiliye Nezareti’nden Sadaret’e iletilen tezkirede, yaz mevsiminden dolayı sıcak artışının yarattığı hijyen probleminin İstanbul çevresinde bulunan Rus askerlerinin içinde hastalıklar meydana getirdiği ve bundan dolayı halkın hastalıklara yakalanma tehlikesinin ortaya çıkabileceği belirtildi. Bu durum hem halkın hem de Rus askerlerinin bu mahallerde kalacakları zamana kadar sıhî tedbirlerle sağlıklarının muhafazasını zorunlu hale getirdiğinden, nezaret gerekli işlemlerin yapılması için hükümetten izin talebinde bulundu (BOA, İ. DH, 766/62392.3). 1893 yılına ait Beyrut Vilayetine gönderilen telgrafta ise Beyrut’ta kış mevsimi şartları nedeniyle ortaya çıkan tifüs ve çiçek hastalıklarının tekrardan nüksetmesi nedeniyle mahallerin temiz tutulması ve sıhî bir tedbir olarak Bingazi muhacirlerinin mahallerde toplu olarak değil de dağınık olarak bulundurulmaları gerektiği konusunda tedbirlerin acilen alınması gerektiği belirtilmişti (A.} MKT. MHM,531/4.1).

Yoğunluğun olumsuz etkiye örnek bir olay da 1899 yılında Aydın Vilayetinde yaşanmıştı. Hükümet, Aydın Vilayeti dahiline iskân edilmek üzere kalabalık gruplar halinde gelen Girit muhacirlerinin güvenli bir şekilde yerleşmelerini ve sıhî açıdan tedbirlerin alınmasını sağlamak amacıyla Muhacirîn-i İslamiye Komisyonu Memuru Ferik Şakir Paşa, Giritli Kavurzâde Hasan Bey, Yeniçeri Mehmet ve Ahmet Ağaları görevlendirmişti. Buna ilaveten bu görevlilere, Dahiliye Nezareti Hazinesi’nden 30.000 kuruş değerindeki harcırah ve muhacirlerin masrafları için de 10 milyon kuruş verilerek, bu görevlilerin maddi ihtiyaçları karşılanmaya çalışıldı (DH. MKT,2234/119.1). Yoğunluk nedeniyle hastalıkların ölüm vakalarına yol açtığı başka bir gelişmenin, Kafkas göçmenlerinin kalabalık gruplar halinde geldiği Samsun’da yaşandığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki Meclis-i Valâ’dan Sadaret’e gönderilen 30 Ağustos 1864(h.27 RA 1281/ r.18 Ağustos 1280) tarihli tezkirede, muhacirlere yardım etmek amacıyla Samsun Karantinahanesi’ne alınan muhacirlerden gelen ve gidenler, hasta olan ve vefat edenlerin miktarının son derece üzücü bir şekilde arttığı belirtilmişti. Ayrıca ölenlerin defninde ihtimam gösterilmediği için kokudan durulamadığı, bunların ıslahına çare aranılmadığı ve taşımada kullanılan geminin temizliği yapılmadığından muhacirlerin peyderpey gelmesinden dolayı tifo ve çiçek hastalıklarının artarak devam ettiği dile getirilmişti. Günlük olarak 300’den 350 ye kadar ölüm olayı meydana geldiği Samsun Karantinası tabip vekili tarafından bildirilmişti. Samsun’da memleket haricinde 100.000’e yakın muhacir bulunduğu, bunların peyderpey mahallerine sevk edilmekte olduğu, nakledilenlerin yerlerine ise diğerlerinin geldiği ve bunlara tifo, ishal, çiçek ve sıtma gibi hastalıkların bulaşmasından dolayı günlük 280-300 civarında insanın öldüğü belirtilmişti. Muhacirlerin gidiş-gelişi sırasında şehre girmelerinden dolayı ahaliye de tifo gibi bulaşıcı hastalıkların sirayet etmekte olduğundan Samsun karantina tabibi sıhî tedbirler aldı. Bu tedbirlerin başında muhacirlerin zikrolunan hastalıklardan korunmaları için şimdiki buldukları mahalden farklı mahallere nakilleri gelirken iskândan sonra ise izinle şehre girmeleri yönünde tedbir alınması gereği mutasarrıflığa bildirildi (MVL,685/30.1, MVL, 685/30.2, MVL, 685/30.3, 685/30.4). Yine muhacir yoğunluğuna dair Tercümân-ı Ahvâl Gazetesi’nde yayınlanmış olan ve Samsun’dan

gönderilen tahrirat suretinde, Anadolu Canib-i Yesarî Müfettişi Rıza Efendi Ordu ve Giresun'daki teftişi sırasında, bu kentlere her gün yoğun bir şekilde Çerkes muhacir gelmekte olduğunu, kalabalıktan dolayı içlerinde tifo hastalığı ortaya çıkmaya başladığını ve bazılarının ölmeye başladığını belirtiyordu. Ayrıca hastalığın başka bölgelere de sirayet edebilecek duruma geldiğini ve havada sıcaklık arttıkça hastalığın artmasından korkulduğunu ifade ediyordu (*Tercümân-ı Ahvâl*, 23 M 1281/28 Haziran 1864, Nr.506.). Dolayısıyla muhacirlerin iskânı sırasında hijyenik ortamın sağlanması amacıyla iskân bölgelerindeki yoğunluğun azaltılması çalışmaları, sağlık açısından önemli bir adım olmuştu. Ancak muhacirlerin gerek bulunduğu bölge dahilinde yoğunluğun dağıtılması gerekse bölge dışına yapılan nakiller sırasında zaman zaman sıkıntılar yaşandığı da görülmüştü. Bununla birlikte mevsim şartları nedeniyle Samsun ve çevresinde muhacir nakilleri tam olarak uygulanamamaktaydı. 1860'lı yıllarda Samsun'a nakledilen muhacirlerden 4.000 kadarı Anadolu içine sevk olunmuş ise de geri kalanlar, şehrin civarındaki ormanlık alanlara ve dere kenarlarına 10.000 kuruş masrafla inşa edilen barakalara yerleştirilmişlerdi. Barakalara yerleştirilen muhacirlerin sağlık koşullarının iyileştirilmesi yönünde karantina doktorları tarafından sıhhi tedbirler alınarak hastalıkların yayılmasının önüne geçilmeye çalışıldı. Yapılan faaliyetler ise doktorlar tarafından Muhacir Komisyonu, Sıhhiye Meclisi ve Seraskerlik gibi ilgili kurumlara bildirildi (A.} MKT.MHM, 207/12.1). Böylece bu vakalardan; devletin, salgın hastalıklar karşısında hem hastaların tecridi hem de salgınları yayılmasında riskli bir unsur olan kalabalık ortamların seyreltilmesi yönündeki tedbirleri ciddi bir şekilde uygulamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Nakil Esnasında Yaşanan Sorunlar

Muhacirlerin iskânları sırasında ve sonrasında muhacirlerde hastalıklar meydana gelmişti. Bu hastalıkların ortaya çıkmasında genelde yolculuk esnasında yetersiz beslenme, insanların içinde bulunduğu zor koşullar, hijyenik ortamların olmayışı ve zaman zaman kalabalık gruplar şeklinde yerleşmeler etkili olmuştu. Nitekim incelenen bir belge muhacirlerin sevki sırasında hükümetin içinde bulunduğu zor şartları ortaya koymasından önemlidir. Bu belge, Ankara vilayetinden Sıhhiye Nezareti'ne yazılan 24 Kasım 1890(r.12 Teşrinisani 1306) tarihli bir telgraftır. Telgrafta, Adana vilayeti dahilinde Çerkez Muhacirlerin ikamet ettiği Akpınar köyünde bir çeşit hastalığın ortaya çıktığı ve 10 gün içinde 17 kişinin öldüğü belirtilmişti. Hastalığın bulaştığı vilayet halkı için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği ve bunun için de 25 gardiyanın daha istihdam edilmesinin gerekli olduğu bildirilmişti. Hastalık hakkında tahkikat yapılması için bölgeye acilen bir doktor gönderilmesi ve doktor tarafından yapılacak olan inceleme sonucunun Adana vilayetince bildirilmesi istenmişti. Ayrıca hastalığın bulaşmış olduğu insanların ve her çeşit eşyanın muhafazası için her vilayetin kendi sınırları dahilinde tedbir alması gerektiği belirtilmişti. Bu konuda ihtiyaç duyulan gardiyan istihdamının tahaffuzhane ve karantinahanelerin uhdesinde olduğu belirtilirken hudutların korunmasının da bölgedeki yerel idarelere ait olduğu ifade edilmiş olup karışıklığa meydan verilmemesi istenmişti (DH. MKT, 1790/7.1). Bu konuyla alakalı olarak Sıhhiye Nezareti'ne Sivas vilayetinden yazılan telgrafa göre bölgedeki hastalığa karşı mücadelenin mevcut zabitanla yürütülemeyeceği, köylerden 500 nüfustan birer bekçi seçimiyle hastalığın yok edilmesine kadar istihdamlarının kararlaştırıldığı belirtilmişti (DH. MKT,1790/7.1). Dolayısıyla ilgili yıllarda hükümetin muhacir iskânının yoğunluğu nedeniyle iskân ve sevk faaliyetlerine görevli memur istihdamında sıkıntı yaşadığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı memur istihdamının yerel yönetimler tarafından yapılması istenirken yerel yönetimler de sorunları çözmede kendi şartları çerçevesinde memur istihdamı sağlamaya çalışmışlardır.

İdari açıdan yaşanan sıkıntıların yanı sıra sıhhi alanda da zaman zaman sıkıntılar yaşanmıştır. Bununla ilgili bir gelişmenin Amasya'da yaşandığı anlaşılmaktadır ki Amasya Mutasarrıflığı'nın Sadaret'e gönderdiği 24 Ağustos 1864(h.21 RA 1281/r.12 Ağustos 1280)

tarihli bir telgraf bunu gösterir niteliktedir. Telgrafta, Amasya yolu üzerinden Harput ve Sivas taraflarına sevk edilen muhacirlerin yolculuk sırasında çoğunda bulaşıcı hastalıkların meydana geldiği ve birçoğunun öldüğü, iskân bölgelerine ulaşanlar için ise doktor ve ilaç bulunamamasından dolayı hastaların ölümcül bir hale geldikleri belirtilmişti. Bundan dolayı Samsun'a gönderilmiş olan doktorlardan birisinin geçici olarak buraya gönderilmesi Canik Mutasarrıflığı'na bildirildi. Bunun üzerine Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne'den Binbaşı Ethem Efendi, maiyetinde bir eczacı ve ilaçlarla birlikte buraya gönderildi. Ethem Efendi, buradaki hastaların tedavisine başladı. Ancak doktor ve eczacının maaşlarının Samsun sandığına gönderilmiş olması nedeniyle izinsiz bir şekilde Amasya'da kalmalarının mümkün olmadığı bildirildi. Mutasarrıflık, doktorların, hastalıklar önleninceye kadar Amasya'da kalmalarına müsaade edilmesini istemişti (A.} MKT. MHM, 312/41.1). Tabip Ethem Bey, Amasya, Zile ve Osmaniye civarında frengi hastalığının yayıldığını ve hastaların çoğunluğunun muhacirlerden olduğunu, frengi hastalığının yayılması sonucunda bölge halkı ve askerler içerisinde sakatlıklar meydana geldiğini belirtmişti. Ayrıca frengi hastalığının yanı sıra uyuz, sıraca vb. hastalıkların da zuhur ettiğini Amasya Mutasarrıflığı'na tebliğ etti. Amasya Meclisi'nde bölgede ortaya çıkan salgın hastalıklar konusu görüşülerek, mutasarrıflık tarafından Amasya'da meydana gelen salgın hastalıklar hakkında ilgili kurumlar olan Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Umûru Dahiliye Dairesi ve Mekteb-i Tıbbiye Nezareti bilgilendirildi. Amasya Sancağı'nda ortaya çıkmış olan frengi, sıraca vb. hastalıkların neden olduğu salgın olayı hakkında Mutasarrıflık, Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Umûru Dahiliye Dairesi ve Tıbbiye Nezareti arasında meydana gelen yazışmalar sonucunda Amasya Sancağı, Zile ve Osmaniye Kazalarında meydana gelen bu salgınlara karşı sıhhi mücadelenin orada bulunan Doktor Ethem Bey nezaretinde yürütülmesi ve gerekli tedbirlerin alınması gerekliliği üzerinde duruldu. Ayrıca hastalığın sirayeti nedeniyle tabip istenmesi durumunda ise bu isteğin salgınlara mücadelenen kaynaklanan doktor yetersizliği nedeniyle yerine getirilemeyeceği belirtilirken, Meclis-i Valâ tarafından Amasya Mutasarrıflığı'na gönderilen tezkire ile hastalıkların yayıldığı bölgelerde halkın tedavisi, sıhhi tedbirlerin alınması ve uygulanması konusunda Doktor İbrahim Ethem Bey'in sorumlu olduğu dile getirilmişti (MVL,713/75.1).

Nakil işlemleri sırasında nakil vasıtalarının yetersizliği sebebiyle 1867 yılında Batum'dan Samsun'a gelecek olan muhacirlerin sevkinin ertelenmesi ve salgınlara etkisiyle ölüm vakaları yaşanmıştı. Ancak daha sonra gerekli olan geminin tedarik edilmesiyle Batum'da bulunan 400 muhacir Samsun'a getirilmişti. Bu tür gecikmeler nakil işlemlerini sekteye uğratmıştı (MVL, 738/78.1).

Nakil sırasında diğer bir önemli konu ise işlemlerin kaidelere uygun olmasını sağlamaya çalışmak olmuştu. Nitekim Varna'da muhacirlerin memleket dahilinde sıhhi tedbirlerden yoksun bir şekilde alıkonulması sırasında içlerinde tifo hastalığının çıktığı ve gittikçe artmakta olduğu Meclis-i Valâ ve Meclis-i Sıhhiye'de görüşüldü. Bundan dolayı muhacirlerin bir kısmı şehir dışına gönderilmişti. Ancak gönderilenler, belirlenen usule mugayir bir şekilde gönderildiklerinden bu durumun düzeltilmesi hususunun Sadaret'e bildirilmesi gerektiği Tophane-i Âmir Müşiriyeti'nden belirtilmişti. Bunun üzerine verilen izinden sonra Rumeli Bölgesi'ne naklolunacak muhacirler Köstence'ye götürüldü. İskân sırasında usulsüzlüğün yarattığı sağlık sorunlarının tekrarlanmaması için iskân mahallerine gönderilen muhacirlerin orada buldukları sürece memleket dahiline alınması, şehrin dışında barındırılmaları ve sıhhi meskenlere gönderilmeleri konusunda işlemlerin usulüne göre yapılmasına özen gösterildi (A.} MKT, MHM,302/90.1).

20 Mayıs 1864 tarihiyle Samsun'da bulunan Karantina Müdürü Mösyö Baroci'nin (Barozzi) göndermiş olduğu tahrirattaki ifadesi muhacirlerin sevk ve iskân sırasında yaşadıkları sıkıntıları ve duçar oldukları sefaleti ortaya koyması bakımından önemlidir:

Yaklaşık 60 günden bu yana Samsun'da bulunan muhacirler sefalet içerisinde bulunmaktadır. 8-10 binden fazla muhacir, Salih Bey'in yardımlarıyla hanlara ve ahırlara yerleştirildi. 30 bin kadarı ise meydanlarda ve sokak ortasında kaldı. Sokaklarda, dükkanlarda, bahçelerde velhasıl şehrin her tarafında bulunan muhacirler hastalanıp ölmekte ve halk bundan dolayı tedirgin olmaya başladı. Ancak 30 kişi alabilen bir mağazada 207 kişi kaldığı için kalabalık ve pislikten dolayı ölenler hamallar tarafından bile çıkarılmazken refakatimde bulunan Ali Bey ile girip kötü kokular yayan cenazeleri çıkarttık. Trabzon'daki muhacirlerin de hali buradaki muhacirler gibidir. Mutasarrıf Ata Bey para ve malzeme yetersizliği nedeniyle cenazeleri kaldırmaktaki müşkülât nedeniyle muzdariptir. Muhacirlerin eline birkaç gündür doğru dürüst bir yemek geçmediğinden çoğu açlıktan ölmek üzere. Muhacirlere oradan buradan toplanan buğday ve mısır unu verildi. Mutasarrıf Ata Be, ahalden yardım alamadığı gibi İstanbul'dan da emr-i mahsus olmadığından Samsun gümrük akçesinden almaya da çekinmektedir. Cami ve tekkeler inşasının şimdilik ertelenip buraya harcanacak paranın muhacirlere verilmesini müfettiş muavinine haber vermiş isem de bu konu hakkında emir buyrulmamıştır. Burada muhacirin işine karışan pek çoktur. Ancak yardım eden hiç yoktur. Nakit yetersizliği son kerteye ulaşmış olduğundan Devlet-i aliyye tarafından para, zabita ve asker gönderilmesi elzemdir. Halihazırda burada 80.000 muhacir olup birkaç güne kadar bir bu kadar daha gelecektir. Şabih Kabilesi Samsun'da kalmak istiyor. Bu tahrirâtı büyük bir yas ve ıstırap içinde yazdığım için kastımı aştıysam affımı rica eylerim. Geçende takdim olunan tahriratımda tebliğ edildiği üzere Samsun gümrükçüsü bize biraz para vermeyi vaat etti ise de daha sonra vaadinden vazgeçmiştir. Mutasarrıf Ata Efendi mal sandığına gelmiş olan parayı muhafaza etmiş olduğundan talebim üzerine EminPaşa hazretleri geçende 150.000 kuruş göndermiştir. Bu para ile muhacirine ekmek tedarik edilmiştir. Bu para ancak ekmeğe yettiğinden gümrükçü tarafından yardım yapılmazsa ve mal sandığında bulunan parayı bize teslim etmesi için mutasarrıf Ata Efendi'ye izni verilmezse ziyadesiyle müşkül bir durumun ortaya çıkacağı aşikardır. Bununla beraber bir taraftan muhacirler başka mahallere gönderilirken diğer taraftan buraya yenileri gelmektedir. Muhacirler Varna ve Köstence taraflarına gitmekten imtina eyleyip tamamı Çarşamba'ya veya Amasya'ya gitme talebinde bulduklarından Rumeli tarafına sevki konusunda mutasarrıf efendi müşkül bir durum içerisinde. Bundan dolayı muhacirlerin emr-i muhafazası için bir fırka asker gönderilmesi gerekmektedir. Ayrıca muhacirlerden birçok kişi vefat etmekte olduğundan bunların tahliye edilmesi ve şehirde hastalıkların sonlandırılması zorunludur. Bab-ıâli'den 27 adet zabita gönderilmiştir. Mutasarrıf Ata Bey her an emek sarf etmekte ise de hazineden yardım ulaşmamıştır. Eğer Mutasarrıf Ata Bey'e nakit ve asker gönderilir ise vazifesini layığıyla yerine getireceği aşikardır. Trabzon'a gönderilmiş olan 300 adet sokak askerinin faydasının olduğu görüldüğünden bu tarafa da bir fırka asker gönderilmesi gerekmektedir. Nitekim mutasarrıf tarafından 22 Mayıs 1864 tarihiyle gönderilen tahrirâtta muhacirinin iskânı hususuna nakden yardım edilmesi gerektiğini ve bu konuda hiçbir özür ve bahane kabul olunmayacağından bilahare kendisinin mesul olacağı gümrükçüye ifade edildiği, kendisinden mazbata ile para talep olunduğu halde vereceğini beyan etmiştir. Bundan başka eyalet içinden de para gelmiş ve bu para muhacirlerin ihtiyacına harcanacaktır. Nakil için gelen 500 araba ile muhacirler Harput tarafına nakledilecektir. Mutasarrıf Ata Bey dahi paranın gelmesi için gayret göstermektedir. Rumeli, Girit, Trablusşam ve Afrika taraflarına götürülmek üzere burada 70.000 kadar muhacir bulunup yolculukları sırasında gerek hava sıcaklığı gerekse şiddetli hastalıklardan dolayı muhacirlerin üçte birinin öleceğine şüphe yoktur. Bunlar geçici olarak şehrin haricinde iskân olunacaklarından şehre girmelerinin engellenmesi için bir kordon çekilmesi zorunludur (BOA, HR. TO,507/21.1).⁴

Bu konuya dair Samsun'a gönderilen askerlerin gönderdiği bilgide gayet ıstırap verici ifadeler içermektedir. Şöyle ki;

Samsun ahali emniyet ve sıhhi açıdan fena haldedir. Muhacirler için zahire yetersizdir. Muhacirler kendilerine mesken yapılması için hükümet konağına hücum etmiştir. Bunun üzerine hükümet tarafından 21.000 tahta gönderilmiştir. Muhacirler arasında günde 200 kişi ölmektedir. Mösyö Barozzi bu tarafa gelip muhacirlerden bazılarını başka mahallere göndermek için gemiye bindirmek istemiş ise de Çerkezlerden biri bir balta ile Mösyö Barozzi'yi korkutmuştur.

⁴ Karantina müdürü olarak geçen doktorun ismi incelediğimiz belgede "Baroci" olarak okunurken BOA, HR.TO,507/21.1, 2 M 1281/24 Mayıs 1864, bu konuya dair çalışmada "Barozzi" olarak belirtilmektedir. KYRIAKIDIS, Theodosios, "Sanitarian Consequences of The Caucasian Migration: Three Unpublished Documents From Trabzon's İtalian Consulate", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Edit. Mehmet Hacısalihoğlu, Balkar&İrcıca, İstanbul 2014, s.208.

Yaşanan bu gelişmeler Samsun'a bildirilmiştir. Bu gelişmelerden sonra Meclis-i Sıhhiye, Mösyö Barozzi'nin oradan tayinin uygun olduğunu ve yerine Trabzon'dan Baver Efendi'nin buraya gönderilmesini kararını almıştır. Ancak Mösyö Barozzi'nin burada kalmasının daha faydalı olacağı düşünüldüğü için tekrar burada kalmasına karar verilmişti (HR. TO,507/21.1).

Samsun bağlamında Anadolu'ya akın akın gelen göç ve göçmen kabilelerin durumlarını yabancı seyyahlarda gözlemleri doğrultusunda kaleme almışlardır. Bu seyyahlardan ilgili dönemde bölgeyi gezen Lennep şunları aktarmaktadır;

Karadeniz'de Samsun'a vardığımızda gemiler dolusu gelen göçmenlerin ağzına kadar dolu olduğunu gördük. Bu küçük kasabanın nüfusu on bin kişiyi geçmezken gelen göçmenler nedeniyle bugün nüfus kırk beş bin kişiyi çoktan aşmış bulunmaktaydı. İtalyan Konsolosu, halen kasabada bulunan göçmenlerin kırk iki bin kişi olduğunu her gün deniz yoluyla gelen beş yüz kişiden fazla göçmen kitlesinin bu kasabaya geldiğini yazmaktadır. Bu kasabanın bölge içerisinde sıtma ile meşhur bir yer olmasından dolayı pek çok kişinin bu hastalığa yakalandığını belirtmektedirler. Toprağın bataklık olması sıtmanın hızla yayılmasına neden olmakta, hava değişimi ve sıtma yüzünden göçmenlerden günde ortalama 700-800 tanesi ölmektedir. Sağ kalanlar ise başka limanlara ve kentlere gönderiliyorlardı. Gemilere hiçbir eşya kabul edilmediğinden yalnızca üzerlerindeki elbiseler ve silahlarıyla gelen göçmenler aç kaldıklarından küçük yaşta dahil çocuklarını çok ucuz bir fiyata pazarda satmak zorunda kalmaktadırlar. Bir kısmı da bizi yolda durdurarak bize çeşitli silah ve buna ilişkin araç ve gereç satmak istediler (1870, s.43-51).

Alman Seyyah Lerchenfeld-Schweiger ise eserinde (Schweiger-Lerchenfeld, 1878, s.81), 1864 yılında Kafkasya'dan Trabzon'a olan göçler sonucunda şehirde büyük bir karmaşanın ortaya çıktığını belirtirken şehirde çekirge sürüsü gibi aç ve sefalet içerisinde gezen göçmenlerin ciddi sağlık sorunlarına yol açtığından bahsetmiştir. Nitekim bu göçmenler arasında görülen hastalıklar halka kolay bir şekilde sirayet etmekteydi. Dolayısıyla göçmenlerin kalabalık gruplar halinde şehre nakilleri ve yerleştirilmeleri gerek göçmenler gerekse Trabzon'da bulunan yerli halk açısından ciddi sağlık problemleri doğuruyordu (Yılmaz, 2012, s.70).

Muhacirlerin nakli sırasında yaşanan bu ıstırap verici olayların yanı sıra kimi zamanda muhacirlerin geçtikleri ya da geçici olarak ikamet ettirildikleri bölgelerin insanına karşı istenmeyen davranışlar sergiledikleri anlaşılmaktadır. Bu durumu yansıtan Kosova vilayetinden Sadaret'e gönderilen 19 Haziran 1880(r.7 Haziran 1296) tarihli bir telgrafta, Kosovalı muhacirlerin Sırbistan topraklarında ikametleri sırasında serkeşhane ve tecavüzkarane hareketlerinden dolayı ahalinin talebi üzerine yayımlanan irade ile Anadolu'ya iskânlarına izin çıktığı dile getirilmiştir. Hatta Kosovalı muhacirlerin iskânından sonra tekrar iade olunması durumunun halkta korku yarattığı ifade edilmişti. Burada muhacirlerin bir kısmının kötü davranışları bırakarak ziraat ve diğer uğraşılara eğilmelerinden dolayı genel olarak asayiş sağlandığı bildirilmiştir. Zaman zaman Kosovalıların iadeleri emrinde bazı teklifler sunulmuş olmasına rağmen Piriştine, İpek, Gilan ve Vulçitrın Kazaları ahaliyi birleşerek karşılık vermişlerdi. Bunun üzerine iade konusu asayişin ihlal edeceği ve ahaliye de zarar vereceğinden, iadenin şimdilik uygun olmayacağı belirtilmişti. Bundan dolayı bunların Yanya, Selanik ve Anadolu'da müsait yerlere iskânının emniyet açısından daha uygun olacağı ifade edilmişti. Selanik Vilayeti Mutasarrıfı Nuri Efendi'nin,16 Haziran 1878 (h. 4 Haziran 1294) tarihiyle Sadaret'e gönderdiği telgrafta, Kosova muhacirlerinden Selanik'e gelenler arasında hastalıkların ortaya çıkması nedeniyle vapurlar bunları kabul etmediği ve bu hastaların ayırıldığı dile getirilmiştir. Selanik'te olan ve cumartesi hareket edecek olan vapurla Çanakkale'de tutulmak üzere gönderilenler içerisinde büyük ve küçük 198 kişiden 66'sının küçük erkek, 90'ının büyük kız, 22'sinin ise küçük kız çocuğu ve 10 tanesinin ise kimsesiz olduğu belirtilmişti. Biga Mutasarrıfı Reşat Efendi'den gelen telgrafta, Konya vilayetine gelen Kosovalı muhacirlerden 72'si erkek ve kız çocuğu olmak üzere toplam 448 kişilik bir kafilenin

18 Mayıs'ta Rusya vapuruyla Konya vilayetinin iskelesi olan Anadolu'ya getirildiği bildirilmişti. Kosovalı muhacirler hakkında Sadaret'ten Arnavutluğa gönderilen tezkirede ise Kosovalı muhacirlerden Adana ve Konya Vilayetlerine gönderilen ailelerin durumlarının Meclis-i Vükelâ'da görüşüldüğü ifade edilmişti. Alınan karar doğrultusunda öncelikle bu ailelerden Selanik ve Biga'ya gönderilenlerin nüfusunun ne kadar olduğunun tespitinin yapıldığı, hasta olan 198 kişinin Selanik'te alıkonulduğu ve 448 kişinin Biga'dan Konya'ya gönderildiği belirtilmişti. Ayrıca bunların iadelerinin asayiş açısından uygun olmayacağı belirtilerek, Anadolu'ya gönderilenlerin Adana ve Konya gibi Vilayetler ve uygun mahallere yerleştirileceği ifade edilmişti (Y.A.RES, 6/16.1, 6/16.2, 6/16.3, 6/16.4). Nakil sonrasında ise muhacirlerin iskân edildiği ortamları sıhhi açıdan elverişli duruma getirme faaliyetleri önem arz etmiştir. Dolayısıyla bu örnekler, hükümetin, salgınları önlemede bir çare olarak uygulamaya çalıştığı nakiller esnasında dönemin şartları çerçevesinde birtakım problemler yaşamasına rağmen nakil işlemlerini en iyi şekilde uygulamaya çalıştığını ortaya koymuştur.

Sonuç

Tarihsel süreçte deprem, sel gibi doğal afetlerin yanında salgın hastalıklar da insanların ölümüne yol açan önemli bir etkidir. Bununla birlikte salgınların yoğun bir şekilde yaşanmasına yol açan diğer bir önemli unsur savaşlar olmuştur. Nitekim 19.yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ile Rusya arasında yaşanan Kırım ve 1877-78 ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşları sonucunda meydana gelen sağlıksız koşullar, muhacirlerin göç esnasında duçar oldukları sefalet, açlık gibi faktörler salgınların meydana gelmesine yol açabilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti sınırlarına göç eden muhacirler arasında da ilgili dönemde çiçek, kolera vb. salgın hastalıklar zuhur etmiştir.

Salgın hastalıkların yayıldığı bu dönemde, devletin, muhacirlerin gerek yolculuk sırasında gerekse iskân bölgelerine yerleştirilmeleri sırasında hastalıkların teşhisi ve tedavisi yönünde hem merkezde hem de taşrada mekteb-i tıbbiye, memleket tabiplikleri gibi kurumlar öncülüğünde sağlık hizmetlerini yürütmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yine birçok iskân bölgesinde yerleştirilen muhacirlerin, bulaşıcı hastalıklardan mağdur olan çocuklarının da tedavilerinin yapılmaya çalışıldığı görülmüştür. Tabii yürütülen bu sağlık faaliyetleri sırasında ilgili dönemde devletin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik şartlar nedeniyle ilaç ve hekim temini konusunda birtakım sıkıntılar yaşandığı anlaşılırken, devletin gerek merkezde gerek taşrada bulunan kurumları vasıtasıyla bu sıkıntıların üstesinden gelmeye çalıştığına dair tespitler gözlenmiştir.

Göç hadisesinin yaşandığı bu süreçte, salgınların ortaya çıkışında, temel etkenin muhacirlerin nüfus bakımından kalabalık gruplar halinde gelmiş olmasının büyük bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla devletin, izdiham dercesine varan bu kalabalık grupları farklı yerlere naklederek, sıhhi bir ortamın yaratılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Mesela 1883 tarihli bir tezkirede, Mısır'da ortaya çıkan kolera salgınından dolayı İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de bulunan muhacirler arasında kolera salgının ortaya çıkmış olduğu, bundan dolayı muhacirlerin, sıhhi tedbir amaçlı Hüdavendigâr ve İzmit havalisinden başka Anadolu vilayetleri içerisinde münasip olan yerlere nakledilmesi zorunluluğu gündeme geldiği ve İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de bulunan muhacirlerin Muhacirin Komisyonu Riyaseti'nden alınacak bilgi doğrultusunda bunların nakillerinin gündeme geldiği bilgisi de bunu teyit eder nitelikte olup bu tür bir çok vakanın yaşandığı elde edilen tespitler arasında yer almaktadır.

Devletin salgınlara karşı aldığı tedbirler içerisinde diğer bir önemli uygulamanın karantina vb. tedbirlerin olduğuna dair verilerdir. Bu bağlamda özellikle Trabzon, İstanbul ve İzmir gibi liman kentlerine vapurlarla gelen kalabalık muhacir gruplarının tahaffuzhanelerde karantina altına alındıktan sonra iskân bölgelerine nakledildikleri görülmüştür. Böylece

salgınların hem muhacirler arasında hem de iskân bölgelerindeki ahali arasında yayılmasının önüne geçilmeye çalışıldığına dair verilere rastlanmıştır.

Sonuç olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Rus Savaşları olan Kırım Savaşı, 93 Harbi ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sonucunda yaşanan göç hadisesi sırasında muhacirlerin maruz kaldığı salgın hastalıklara karşı devletin, yürütmeye çalıştığı sağlık faaliyetlerinin ne olduğu, bu faaliyetlerin ne şekilde cereyan ettiği elde edilen veriler bağlamında ortaya konmaya çalışılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin iskân politikası çerçevesinde muhacirlere yönelik yerine getirilmeye çalışılan sağlık hizmetlerinin ne olduğu ortaya konarak, bu konuda literatürde yer alan boşluğa bir katkı yapılmaya çalışılmıştır.

Kaynakça

- Ak, M. (2011).19.yüzyılda Antalya'da kolera salgını. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(17), 254-268.
- Ayar, M. (2007). Osmanlı Devleti'nde kolera İstanbul örneği (1892-1895). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Aydın, E. (2004). 19.yüzyılda Osmanlı sağlık teşkilatlanması. *OTAM*, (15), 185-207.
- Aydın, Sahin, N.ve Akay, B. (2017). Göç olayının çocuk sağlığı üzerine etkileri. *İzmir Doktor Behçet Uz Çocuk Hastalıkları Dergisi*, 1(7), 8-14.
- Aydın, M. (2015). 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasındaki Rumeli göçünün Meclis-i Mebusan'a yansımaları ve yapılan yardımlar. *Osmanlı Araştırmaları*, (XLV), 209-230.
- Bay, A. (2017). Osmanlı'da kısa ömürlü bir hayır kurumu: Dulhane (1884-1896). *Türkiyat Mecmuası*, 27(1), 47-64.
- Böke, P. (2009). İzmir karantina teşkilatının kuruluşu ve faaliyetleri (1840-1900). *ÇTTAD*, VIII (18-19), 137-159.
- Çalım, S., Kavlak, O.ve Sevil, Ü. (2012). Evrensel bir sorun; göç eden kadınların sağlığı ve sağlık hizmetlerinde yaşanan dil engeli. *Sağlık ve Toplum*, (2), 11-19.
- Çalışkan, A. (2019). XIX.yüzyılda Maraş'ta salgın hastalıklar ve salgın hastalıklara karşı alınan önlemler. Ali Arslan (Edit.), *II.Uluslararası Akdeniz Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde*, (s.196-212.). Mersin: Mer- Ak Yay.
- Çalışkan, A. ve Eyicil, A. (2019). XVIII ve XIX. yüzyılda Halep ve civarında salgın hastalıklar. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,9(18), 1289-1319.
- Çavdar, N. ve Karcı, E. (2014). XIX.yüzyıl Osmanlı sağlık Teşkilatlanmasına dair bibliyografik bir deneme.*Turkish Studies*, 9(4), 255-286.
- Davies, N. (1997).*Europe: a history*. London: Oxford University Press.
- Diamond, J. (2003).*Tüfek, mikrop ve çelik*. çev. Ülker İnce, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Dinç, G. (2014). Bulaşıcı ve salgın hastalıklar tarihine genel bir bakış. İbrahim Başağaoğlu-Gülten Dinç (Ed.), *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları içinde* (s.43-72). İstanbul.
- Erdem, N. (2013). Balkan savaşları döneminde Yunan basınında kolera vakaları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (52), 803-824.
- Erdem, T. (2013). 1864 kafkas göçü öncesinde ve göç sırasında yaşanan salgın hastalıklar. Mehmet Hacısalıhoğlu (Ed.), *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu Savaş ve Sürgün içinde* (s.171-200). İstanbul:Balkar&Ircıca.
- Gül, A. (2009). XIX.yüzyılda Erzincan kazasında salgın hastalıklar (kolera, frengi, çiçek ve kızamık). *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (41), 239-270.
- Gümüş, Y. ve Bilgili, N. (2015). Göçün sağlık üzerindeki etkileri. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, (18), 63-67.
- İpek, N. (2001). Trabzon'da kolera (1892-1895). Mithat Kerim Aslan, Hikmet Öksüz(der.), *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil,Edebiyat Sempozyumu*, I, içinde (s.399-411).Trabzon:Trabzon Valiliği il Kültür Müdürlüğü Yayınları.

- Koloğlu, O. (2005). Osmanlı basınında 1865 kolera salgını. İstanbul Sağlık Konferansı ve MirzaMalkom Han.*Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 6(2), 139-150.
- Kumaş, N. (2011). Bursa’da kolera salgını ve alınan karantina önlemleri (1890-1895). *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(21), 213-241.
- Kyriakidis, T. (2014). Sanitarian consequences of the caucasian migration: three unpublished documents from Trabzon’s Italian consulate. Mehmet Hacısalihoğlu (Ed.), *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün* içinde (s.201-217). İstanbul: Balkar&Ircıca.
- Mercan, B. (2017). *XIX. yüzyılda Osmanlı’da çiçek salgınları ve çiçek hastalığı ile mücadele*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırklareli Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.
- Noyan, A. (1943). *İç hastalıkları ders kitabı, İntan Hastalıkları*. İstanbul: Mazlum Kitabevi.
- Rosser-Owen, S. (2007). *The first “circassian exodus” to the Ottoman Empire (1858-1867), and the Ottoman response, based on the accounts of contemporary british observers*. (MA Thesis). University of London, London.
- Sarıyıldız, G. (1986). *Karantina teşkilatının kuruluşu (1838-1876)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Von Schweiger-Lerchenfeld, A. (1878). *Armenian*. Hermann Coftenoble.
- Temel, M. (2008). *Atatürk Dönemi’nde bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele*. İstanbul: Nehir Yayınları.
- Temel M. (1998). Birinci dünya savaşı ve mütareke yıllarında Türkiye’deki bulaşıcı ve zührevi hastalıklara karşı alınan önlemler. *İlmi Araştırmalar Dergisi*, (6), 227-245.
- Uludağ, O. Ş. (1999). Tanzimat ve hekimlik. Komisyon. *Tanzimat içinde* (s.967-977). İstanbul: MEB Yayınları.
- Ünver, S. (1999). Osmanlı tababeti ve tanzimat hakkında yeni notlar. Komisyon. *Tanzimat içinde* (s.933-966). İstanbul: MEB Yayınları.
- Van Lennep, H. J. (1870). *Travels in Little-known parts of asia minor*. Volume I, London: Elibron Classics.
- Yıldırım, N. (1996). Darülaceze’nin kuruluş ve işleyişi. *Toplumsal Tarih*, (32), 16-30.
- _____. (1994). Tebhırhaneler. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (7.Cilt), (s.231-232) İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayımları.
- Özbek, N. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu’nda sosyal devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2018). 1864 Kafkas göçü’nde Trabzon’da yaşanan sorunlara bir örnek: Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4(5), 1-31.
- _____. (2013). 1864 Kafkas göçünde Trabzon. Mehmet Hacısalihoğlu (Ed.), *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu Savaş ve Sürgün*. (s. 315-345) İstanbul: Balkar&Ircıca.
- _____. (2014). 1864 Kafkas göçü hakkında bir rapor. *Mavi Atlas*, (3) 133-156.
- _____. (2012). *Tanzimat döneminde Trabzon*. (Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- _____. (2017). Veba, kolera ve salgınlar: Trabzon’da halk sağlığı ve sağlık kurumları (1804-1895). *Mavi Atlas*, 5(1), 172-200.

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Babıali Evrak Odası, BEO, 42/3095.1, 50/3714.1, 50/3714.2.

Dahiliye Mektubi Kalemi, DH.MKT,1782/117.1, 1782/116.1, 1755/101.1,1753/94.1, 1976/22.1, 115/47.1, 115/47.2, 1393/56.1, 1773/56.1, 1803/91.1, 1803/91.2, 1341/52.1, 1341/52.2, 1983/70.1, 1563/113.1, 1563/113.2, 1585/91.1, 1558/35.1,2234/119.1, 1790/7.1, 1790/7.2, 143/15.1, 143/15.2, 1987/56.1, 1472/68.1, 1472/68.2, 1467/13.1,

1333/52.1, 1333/52.2, 1333/52.3, 1333/52.4, 116/43.1, 116/43.2, 116/43.3, 116/43.4, 116/43.5, 116/43.6, 1698/78.1, 1799/60.1, 415/5.1, 2149/57.1, 1548/79.1, 1549/48.4, 1552/52.1, 1543/48.1, 1543/48.2, 1543/8.3, 1549/48.4, 1575/118.1, 1575/118.2, 1937/3.1, 1591/98.1, 1613/106.1, 1587/15.1, 1587/15.2, 1584/103.1, 1666/79.1, 1476/80.1.

Hariciye Nezareti İdare, HR. İD, 16/23.2.

Hariciye Tercüme Odası, HR. TO, 507/21.1, 507/21.2, 507/21.3, 464/50.1.

İrade Dahiliye, İ. DH, 1103/86430.1, 766/62392.3.

İrade Maliye, İ. ML, 41/35.1, 41/35.3.

Meclis-i Valâ, MVL, 680/64.2, 680/64.3, 689/43.1, 689/43.2, 685/30.1, 685/30.2, 685/30.3, 685/30.4, 713/75.1, 1054/45.1, 674/44.1, 689/8.1, 738/78.1.

Meclis-i Vükelâ, MV, 64/68.1.

Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme, A.} MKT. MHM, 506/8.1, 506/8.2, 506/8.3, 313/28.1, 313/28.2, 312/41.1, 531/4.1, 207/12.1, 302/90.1, 290/37.1, 168/34.1, 289/22.1, 308/85.1, 236/59.1, 293/57.1, 293/57.2, 293/11.1, 311/68.1, 311/68.2, 311/68.3, 311/68.5, 288/89.1, 293/25.1, 293/25.2, 293/25.3, 334/30.1, 334/30.2, 334/30.3, 334/30.4, 334/30.5, 334/30.5, 304/66.1, 357/81.1.

Sadâret Mektubî Kalemî Nezaret ve Devair, A.} MKT. NZD, 335/53.1, 399/93.1, 346/99.1, 404/72, 382/55.1, 413/94.1.

Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet, A.} MKT. UM, 504/35.1.

Yıldız Perakende Komisyon, Y. PRK. KOM, 4/28.1.

Yıldız Perakende Askeri Maruzat, Y. PRK. ASK, 96/4.1, 76/73.1.

Yıldız Mütenevvi Maruzat, Y. MTV, 12/5.1, 12/5.2.

Yıldız Perakende Sıhhiye Nezareti Maruzatı, Y. PRK. SH, 1/13.1.

Yıldız Resmi Maruzat, Y. A. RES, 6/16.1, 6/16.2, 6/16.3, 6/16.4.

Talimatname ve Gazeteler

Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye, Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Müfredat ve Neşriyatından, Tanin Matbaası, 1326.

Ceride-i Havadis, 26 Ş 1294, Nr. 3491.

Tercümân-ı Ahvâl, 23 M 1281, Nr. 506.